

प्रकाशकीय निवेदन

श्री. जीवराज जैन ग्रंथमालेच्या मराठी विभागातून आजपर्यंत अठराशे प्रकाशने बाहेर पडली असून आज हे अत्यंत मोलाचे एकोणीसावे प्रकाशन 'जैन धर्म' बाहेर पडत आहे.

वाराणसी येथील स्याद्वाद महाविद्यालयाचे प्रमुख अंतरभारतीय किर्तीचे गण्यमान्य विद्वान पं. कैलासचंद्रजी यांनी सदरू ग्रंथ १९४८ मध्ये प्रथम प्रसिध्द केला. आजपर्यंत ग्रंथांच्या तिन आवृत्या निघाल्या. मराठीत हे भाषांतर प्रसिध्द होत आहे व लवकरच या ग्रंथमालेतर्फे कानडीत ही प्रसिध्द व्हावयायचे आहे.

स्व.पु.ब्र.जिवनराजबाबाच्या इच्छेनुरूप जैनसंस्कृती स्वरक्षक संघाने आज पर्यंत अनेक ग्रंथ अनेक भाषेत प्रकाशित केलेले आहेत. त्यामुळे जैन इतिहास, वाडम्यय, तत्वज्ञान इत्यादिकांच्या अभ्यासकांना मोठे क्षेत्र निर्माण झाले आहे.

तरीपण संपूर्ण जैन संस्कृतीचे वैभव एका दृष्टीक्षेपात समोर उभे करणाऱ्या व नव्या अभिरुचीला मानवणाऱ्या आणी सहज सुलभ अशा एखादया ग्रंथांची उणीव सारखी जाणवत होतीच.

जैन विदयार्थीकडून अनेक पाठयपुस्तकांचा अभ्यास करुन व परिक्षा घेऊन त्यांच्या पदरी जैन धर्माची तत्त्वे घालण्याचा पयत्न सतत चालू ठेवूनही त्यांना आवश्यक तो दृष्टीकोन लाभलेला क्वचितच अढळतो. कारण जैन तत्त्वज्ञानाचा काही काही अंगाचाच त्यांनी अभ्यास केलेला असतो व इतर अंगाशी ते अगदीच अस्पृष्ट राहिलेला असतात.

निरनिराळ्या अंगाची बरीचशी पुस्तके पाढयक्रमांत नेमणे हे वेळेच्या अभावी शक्य होत नाही,

कारण लौकीक शिक्षणाचे ओझेही सांभाळणे त्यांना प्राप्त असते. त्याकडे दुर्लक्ष करता येत नाही.

अजैन आणि जैन धर्माभ्याशी लोकांची सारखी मागणी असते की, असे एकच एक पुस्तक दया की, जे वाचून जैन संस्कृती संबंधीची संपुर्ण माहीती मिळू शकेल. अशा संकलनात्मक सुबोद पुस्तकांची नितांत अवश्यकता वाटत होतीच.

जैन विदयार्थी, जैन लोक आणि जैन संस्कृती संबंधी जिज्ञासा असलेल्या सर्व प्रकारच्या वाचकांना देता येईल अशा प्रकारचा हा ग्रंथ असल्याचे अढळताच जिवनराज ग्रंथमालेच्या मराठी विभागाच्या संचालकांनी या ग्रंथाचे मराठीत भाषांतर प्रकाशित करण्याचा निर्णय घेतला.

प्रथम पंडीतजीची त्यासाठी परवानगी मिळविण्यात आली. त्यांनी ती उदारतेने दिली, त्या बद्रदल धन्यवादास पात्र आहेत. तसेच हिंदी ग्रंथ प्रकाशक भा.दि.जैन संघ, मथूरा कडून ही औदार्य पुर्वक ग्रंथाचा मराठी अनुवाद करण्यास परवानगी मिळाली या बद्दल दक्षिणेचा हा संघ उत्तरेच्या संघाचा अभारी आहे.

त्यानंतर हे महत्वाचे पण जबाबदारीचे काम पार पाडण्यासाठी योग्य व्यक्तीचा शोध करण्यात आला.

कारंजा म. ब्र. आश्रमाचे प्रमुख कार्यकर्ते श्री. प्रेमचंद देवचंद शहा, एम.ए.एल.एल.बी. साहित्याचार्य हयांनी ती जबाबदारी पत्करून ते कार्य पुर्ण केले. त्याबद्रदल संस्था त्यांची ऋणी आहे. तसेच ग्रंथमालेचे जेष्ठ आणि श्रेष्ठ संपादक विद्वद्वर्य प्रा.डॉ. ए. एन. उपाधे हयांनी वेळोवेळी मार्गदर्शन केले आहे. त्यांचेही अंतकर्णपुर्वक आभार मानित आहे.

जैन धर्म किंवा संस्कृती संबंधानी आजपर्यंत अनेक अजैन पाशात्य व पौर्वात्य तथाकथीत विद्वानांनी ऐव उच्चपदवी विभूशतांनी अनेक ठिकाणी जे काही लिहून ठेवले आहे, ते बहुभाग चुकीचेच लिहले आहे ही मोठया खेदाची गोष्ट आहे.

जाणता किंवा अजाणता जे काही लिहले गेले ते न्युन, अतिरिक्त, विपरीत इ. दोषांनी ठासून भरलेले आहे. हीच पुस्तके शाळाकॉलेज मधून पाठयपुस्तके म्हणून शिकवीली जातात. व अधिक असलेले गैरसमज अधिक वाढीस लागतात. त्यामुळे परस्पर द्वेष आणि कलह निर्माण होतात.

सर्व धर्मांना एकाच काळी आपपल्या स्वतंत्र अस्तित्वाने व वैशिष्ट्याने एका स्थळी समाविष्ट करुन गुण्यागोविदांने नांदविण्याचे वैशिष्ट भारतीय संस्कृतीत आहे हयाची साक्ष इतिहास देत आहे. हयामुळेच आज आपण एकमेकांना संपूर्ण रितीने निट समजून घेणे हे यापुर्वीच्या कोणत्याही काळापेक्षा अधिकच आवश्यक झाले आहे.

हयादुष्टीने जैन संस्कृती स्वरक्षक संघाचा हा उपक्रम जैन अजैन वाचकांना, अभ्यासकांना, इतिहासतज्ञांना, व पाठयपुस्तक लेखकांना उपयुक्त ठरील अशी आशा आहे.

कारंजा
श्रावण शुध्द पोर्णिमा
रक्षाबंधन
विभाग
ता.५/८/६३.

विनीत,
हेमचंद्र जैन
सदस्य, जीवराज जैन ग्रंथामाला मराठी
जैनसंस्कृति संरक्षक संघ सोलापूर.

मूळ लेखकाचे दोन शब्द

वास्तविक पाहतां जैनधर्माचें साहित्य विपुल आहे. परंतु जें (एकच) पुस्तक वाचलें असतां सर्वसामान्य लोकांस जैन धर्माचा परिचय होऊं शकेल अशा पुस्तकाची उणीव भासत होती. याचा अनुभव सर्वानाच येत होता. (विशेषतः) उज्जैनचे श्रीमान् शेठ लालचंदजी सेठी यांनी असें पुस्तक लिहिणाऱ्याला एक हजार रु. चे पारितोषीक देण्याची घोषणा स्वतःहूनच केलेली होती. अशा प्रकारची (जैनधर्मात भासणाऱ्या वाडयमयाची) उणीव मलाहि डांचत होती. त्यामुळे या गोष्टीकडे मी लक्ष लावलें व त्याचेंच फळ म्हणजे हें पुस्तक होय.

प्रत्येक धर्माची दोन रुपे असतात. एक विचारात्मक व दुसरा आचारात्मक. प्रथम रुपास “दर्शन” म्हणतात; तर दुसऱ्या रुपास “धर्म” म्हणतात. दार्शनिक स्वरूपाचा अभ्यास करणाऱ्यास या दोन्ही स्वरूपांची माहिती असणें आवश्यक आहे. म्हणूनच या पुस्तकांत जैनधर्माचें तत्त्वज्ञान व आचार यांची माहिती तर दिलेली आहेच: पण त्याबरोबरच साहित्य, इतिहास, पंथभेद, पर्व, तीर्थक्षेत्र इ. समजून घेण्यायोग्य इतर बाबींचीही माहिती दिली आहे, त्यामुळे हें पुस्तक वाचल्याने वाचकांस जैनधर्मासंबंधीच्या सर्व अंगोपांगांचे साधारण ज्ञान होऊं शकेल व त्यासाठी त्यास इकडे तिकडे भटकण्याची जरूरी नाही. या पुस्तकांत जैनधर्माशी संबंध असलेल्या ज्या विषयांची चर्चा केली आहे तें सर्वच विषय सर्व लोकांना आवडतील हें शक्य नाही; कारण “भिन्नरुचिर्हि लोक; म्हणूनच निरनिराळ्या आवडींच्या लोकांना त्यांच्या त्यांच्या आवडीनुसार जैनधर्माची माहिती प्राप्त होऊं शकेल अशाप्रकारचा प्रयत्न यांत केला आहे.

भारतीय विद्वानांची सर्व साधारण: अशी समजूत आहे की, भारतातील प्रचलित प्रत्येक धर्माचे मूळ उषनिपद आहे. आमच्या कल्पनेप्रमाणे अशा प्रकारचें आग्रही मत होण्यांत श्रध्दामूलक विचार परंपरेचेच प्राधान्य जास्त अनुभवास येतें. या पुस्तकाच्या शेवटी जैनधर्माशी इतर धर्मांची तुलना करीत असतांना या विचारसरणीची आलोचना आम्ही केलेली आहेच. तत्त्वजिज्ञासूंना आमची साग्रह विनंती आहे की या विचार-परंपरेवर नव्या दृष्टीने विचार करुन तत्त्वांचे स्वरूप समजून घ्यावे.

श्री. संपूर्णानंद यांची विद्वत्ता व अध्ययन-शीलता हया गुणांमुळे त्यांच्यावर माझी गाढ श्रध्दा आहे. त्यांनी यया पुस्तकांचे प्राक्कथन लिहावें अशी माझी इच्छा होती. धर्मबंधु प्रा. खुशालचंदजी जैन यांच्या जवळ मी ही इच्छा प्रगट केली व उत्तर प्रदेशाच्या मंत्रीपदाचा भार सांभाळत असतांनाही त्यांनी माझी ही प्रार्थना मान्य केली. हयाबद्दल मी त्यांच्या अत्यंत आभारी आहे.

हें पुस्तक लिहिण्यांत ज्या ग्रंथांची व मासिक पत्रकें, साप्ताहिकें, पाक्षिकें इ. वर्तमान पत्रांची आम्हांस विशेष मदत झाली त्या सर्व लेखकांचे आम्ही आभारी आहोंत. त्यांतल्या त्यांत प्रो. ग्लेजनप हांच्या “जैनधर्म” यया पुस्तकाची आम्हांस बरीच मदत झाली. या पुस्तकाचें निरिक्षण करुनच या पुस्तकाची अनुक्रमणिका तयार केली आहे. श्रीयुत नाथूरामजी प्रेमी हयांच्या “जैनसाहित्य और इतिहास” हया पुस्तकाचा “संप्रदाय-पंथ” हे प्रकरण लिहीताना विशेष उपयोग झाला. “जैनहितेशी ” च्या एका जुन्या अंकात जगतकत्युत्वाबाबत स्व. बाबु सुरजभानू वकील हयांचा एक लेख प्रकाशीत झाला होता. तो मला फारच आवडला. हया पुस्तकातील “ हे विश्व व त्याची व्यवस्था ” हे प्रकरण त्याच्याच अधारावर लिहलेले आहे. हया बद्दल त्या सर्व लेखकांचा मि आभारी आहे.

शेवटी वाचकांना अशी विनंती आहे की, हया पुस्तका संबंधी काही सुचना करावयाची असल्यास ती आवश्यक करावी. दुसऱ्या आर्वतीत त्याचा शक्यतो उपयोग केला जाऊ शकेल.

दुसऱ्या आवृत्तीचे प्रस्तावना

ज्यावेळी मी 'जैनधर्म' पुस्तक लिहून समाप्त केले, त्यावेळी मला स्वप्नातही अशी कल्पना नव्हती की, हया पुस्तकाचा इतका बहुमान होईल व अवघ्या सहा महिन्यातच हया पुस्तकाची दुसरी आवृत्ती प्रकाशीत करावी लागेल.

पुष्कळच्या वर्तमान पत्रांनी, मासीकांनी व प्रतिष्ठित विद्वानांनी याची मुक्तकंठानी स्तुती केली आहे. ज्या ज्या वाचकांनी हे पुस्तक वाचले त्यांनी प्रत्यक्ष किंवा परोक्ष हया पुस्तकाची प्रशंशा केली नाही असा वाचक विरळच असेल.

काशी हिंदू विश्व विद्यालयासारख्या सुप्रसिद्ध शिक्षण संस्थेने 'दर्शन शास्त्र' विषयाच्या बी.ए.(ऑनर्स) चा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थींसाठी हे पुस्तक नियुक्त केले आहे. जैन कॉलेज बडैत इ. अनेक महाविद्यालये व शाळांनी जैन धर्माच्या अभ्यासासाठी आपल्या पाठय क्रमांत हया पुस्तकास स्थान दिले आहे. हया प्रमाणे शैक्षणिक क्षेत्रातही हया पुस्तकास चांगली स्थान व प्रसिध्दी मिळाली आहे.

उज्जैनचे साहित्य-प्रेमी श्रीमान् शेठ लालचंद्रजी सेठी यांनी ७५० रु. चा पुरस्कार देऊन लेखकाचा बहुमान केला आहे. अनेक विद्वान वाचकांनी आपआपल्या कांही उपयुक्त सूचना केल्या त्यांस अनुसरून हया दुसऱ्या आवृत्तीत कांही फेर फार व वाढ करून हया आवृत्तीत 'जैनकला व पुरातत्व' व 'जैनचार्य' ही दोन प्रकरणे घातलेली आहेत. तसेच शेवटी जैन पारिभाषि शब्दांचे एक परिशिष्टहि जोडले आहे. पहिले प्रकरण लिहिण्यांत मुनिश्री कांतिसागरजी हयांचे विशेष सहाय्य झाले आहे.

ज्या महाशयांनी हयाप्रकारे माझा उत्साह वाढविला त्या सर्वांचे मी हार्दिक आभार मानतो.

अश्विन - २००६

विनीत - लेखक

तिसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना.

'जैनधर्म' हया पुस्तकाची तिसरी आवृत्ती वाचकांना सादर करित आहोत. गेल्या एका वर्षापासून हया पुस्तकाच्या प्रती संपल्या होत्या. वाचकांचे व पुस्तकविक्रेत्यांचे तगादि सारखे लागलेले होते. पुस्तकांचे प्रकाशन सुरु होताच पुस्तकाची वाढती तातडीची मागणी सुरु झालेली होती. हयावरून वाचकांना हे पुस्तक किती आवडले हे सहज समजू शकेल अ. भा. राजस्थान जैन संघाने अशी एक सूचना पाठविली होती की, 'जैनधर्मक्षात्रधर्म-वीरधर्म आहे, अशा प्रकारचे क्षत्रिय लोकांना अत्यंत आकर्षक होईल असे एक प्रकरण लिहिले जावे' व पुस्तकांचे नांव 'जैनधर्म (क्षात्रधर्म-भारताचा सार्वलौकिक सनातन आत्मधर्म)' असे असावे. त्यास अनुसरून या आवृत्तीत

‘काहीं जैनवीर’ हें नवीन प्रकरण घातलें आहे. पुस्तकांचे नांव बदलणें इष्ट वाटले नाही, कारण त्यांत अहंकाराची उबग वाटली.

हया आवृत्तीत दुसऱ्याची कांही सुधारणा केल्या आहेत. इतिहास विभाग पुनः व्यवस्थित लिहिला आहे व त्यांत ‘कालाचूरि राज्यांतील जैनधर्म’ व ‘विजयनगर राज्यांतील जैनधर्म’ हीं दोन प्रकरणें नवीन घातली आहेत. पूर्वीच्या आवृत्तीतील ‘विविध’ प्रकरण बदलून त्या ऐवजी ‘सामाजिक स्वरूप’ हें प्रकरण या आवृत्तीत घातलें आहे. तसेच ‘स्थानकवासी संप्रदाय’ व ‘मूर्तिपूजाविरोधी तेरापंथी संप्रदाय’ हीं दोन प्रकरणें पुनः लिहिलीं आहेत. कारण वरील संप्रदायांच्या व्यक्तीकडून तशा प्रकारच्या सूचना आल्या होत्या. वरील सर्व सुधारणांमुळे ही आवृत्ती पूर्वीच्या आवृत्तीपेक्षाही अधिक उपयुक्त ठरेल अशी अपेक्षा आहे.

का.कृ. ११
२०११

विनित
लेखक

प्राक्कथन.

मी जैनधर्माचा अनुयायी नाही, त्यामुळे ज्यावेळी श्री. पं. कैलाशचंद्रजी जैन यांनी प्रस्तुत जैनधर्म ग्रंथाचे प्रकाशन लिहिण्यासाठी म्हटले त्यावेळी मला संकोच वाटला. परंतु ग्रंथ वाचून पूर्ण केल्यावर मात्र तो संकोच आपोआप दूर झाला. हा ग्रंथ असा आहे की, ज्याचें प्रकाशन लिहितांना मला स्वतःला प्रसन्नतेचें अनुभवन होत आहे. हा ग्रंथ आकाराने एकूण लहान असूनही यामध्ये जैनधर्मासंबंधीच्या मुख्य मुख्य सर्वच बाबींचा समावेश केला गेला आहे. अशा ग्रंथामध्ये आपआपल्या मतांच्या समर्थनाबरोबरच कांही कांही ठिकाणीं परमतामधील दोष दाखविणें जवळ जवळ अपरिहार्य होतें. किमानपक्षी स्वतःच्या मतांची आलोचना करणाऱ्या आलोचकांची समीक्षा करावीच लागते. प्रस्तुत ग्रंथामध्ये स्याद्वाद सिध्दांतासंबंधी ग्रंथलेखकाच्या अभिप्रायानुसार आकलन करण्यामध्ये श्रीमत् शंकराचार्य यांनी जी अन्यथा धारणा केली त्याबद्दल लेखकाने निर्देश केला आहे, परंतु असे उल्लेख करतांना कुठेही शिष्टसंप्रदायाचें उल्लंघन केलेलें नाही. अलीकडे आम्ही भारतीय या बाबतीत हें जवळ जवळ विसरलों आहोंत की, गंभीर विषयांच्या प्रतिपादनसमयी अभद्र भाषेचा प्रयोग निंद्य आहे व सिध्दांताचें खण्डन सिध्दांताच्या प्रतिपादकावर चिखल न उडवितां केलें जाऊं शकतें. हा ग्रंथ या बाबतीत एक अनुकरण अपवाद आहे.

भारतीय संस्कृतीच्या संवर्धनामध्ये त्या महाभागांनी आपला उल्लेखनीय वाटा उचलला आहे की, ज्यांना जैन शास्त्रांपासून स्फूर्ति मिळालेली होती. वास्तुकला, मूर्तिकला, साहित्य इत्यादि सर्वांवरच जैन विचारसरणीची खोलवर छाप पडलेली आहे. जैन विद्वान, आणि श्रावकांनी ज्या प्राणपणाने आपल्या शास्त्रनिधीचें संरक्षण केलें ती आमच्या इतिहासाची अमरकथा आहे. अतएव जैन विचार-प्रणालीचा खराखुरा परिचय सुशिक्षित वर्गास व्हावयास पाहिजेच. कांही बाबी अशा आहेत की, ज्यामध्ये जैनांना स्वाभाविकच विशेष आवड असेल. दिगंबर श्वेतांबर मतमतांतरांत सर्वांना रुचि असूं शकत नाही, तसेच खानपानादिकांच्या व व्रतादिकांच्या नियमोपनियमाविषयी सांगोपांग माहितीची सर्वांना सारखीच आवश्यकता भासेल असेंही नाही. परंतु जे लोक धर्म व दर्शनांचे अध्ययन करतात, त्यांनी या बाबतीत माहिती करून घेणें व दर्शनांचे अध्ययन करतात, त्यांनी या बाबतीत माहिती करून घेणे आवश्यक आहे की आत्मा, परमात्मा, विश्व, मोक्ष इत्यादि महत्त्वाच्या प्रश्नांबाबत जैनाचार्यांनी काय सांगितले आहे. विशेष मूलग्राही व विस्तृत अध्ययनासाठी तर मोठया मूळ ग्रंथाचें आलोढन करावेंच लागेल. परंतु प्रारंभिक ज्ञानासाठी ही लहानसा ग्रंथ अत्यंत उपयोगी असाच आहे.

जैनदर्शन हें ‘जगत्’ सत्य मानतें. ही बाब शांकर अद्वैतवादाच्या विरुद्ध असली तरी आस्तिक विचारप्रवाहाशी विसंगत नाही. त्याचे अनीश्वरवादी असणें यांत मूलतः दोषास्पद असें काहीं नाही. परम आस्तिक सांख्य व मीमांसा शास्त्रांच्या प्रवर्तकांना सुद्धा ईश्वराची सत्ता स्वीकार

करणे हें अनावश्यक असल्यासारखे वाटतें. वेदांना प्रमाण न मानल्यामुळे जैनदर्शनाची गणना नास्तिक-विचार-शास्त्रांमध्ये केली गेली आहे. परंतु कर्मसिध्दांत, पुनर्जन्म, तपश्चरण, योग, देवादि वादांत विश्वास व इतरही कित्येक बाबी अशा आहेत की, ज्या थोड्याफार फरकाने भारतीय आस्तिक दर्शन व जैन आणि बौद्ध दर्शन यांची समान वैचारिक संपत्ति आहे. या सर्वांचा मूळ स्त्रोत एकच आहे. आर्य जमातीला आपल्या मूळ पूर्वजापासून जी आध्यात्मिक विचारसरणीची पैतृक संपत्ति प्राप्त होती ती प्रथमतः उपनिषदांमध्ये प्रगट झाली व पुढे देशकालभेदपरत्वे किंचित् नवें रूप धारण करून तीच वस्तु भगवान् महाविर आणि गौतमांच्या द्वारे आमच्या पुढे आली आहे.

अनेकांतवाद अथवा सप्तभंगीन्याय हा जैनदर्शनाचा मुख्य सिध्दांत आहे. प्रत्येक वास्तुमात्राचे जे सात 'अन्त' अथवा स्वरूप जैनशास्त्रांमध्ये सांगितले गेले आहेत त्यांना त्या रूपामध्ये स्वीकार करण्यांत आपत्ति उभी होऊं शकते. कांही विद्वान सुध्दा सातांपैकी कांही धर्माना गौण मानतात. सर्वसाधारण श्रेणीच्या मनुष्याच्या लक्षांत ही बाब उतरणें कठीन आहे की, एकच पदार्थाच्या ठायीं एकाच वेळी 'ती आहेहि' आणि 'ति नाही हि' या दोन परस्पर विरुद्ध धर्माची सत्ता आहे हें कसे म्हणता येईल. परंतु ही बाब सकृद्दर्शनी कठीन वाटली तरी वस्तुस्थिती मात्र अशीच आहे. जी लेखणी माझ्या हातामध्ये आहे ती टेबलावर नाही. ज्या बालकाचें अस्तित्व आज आहे त्याचें अस्तित्व काल नव्हते. जी वस्तु पुस्तकरूपाने आहे ती खुर्चीरूपाने नाही. जी एक विवक्षित घटना कुणा एकासाठी भूतकालीक आहे ती दुसऱ्यासाठी वर्तमानकालीन व तिसऱ्यासाठी भविष्यकालीन आहे. अखण्ड ब्रह्म ही वस्तु एकरस व एकान्तिक असो ! परंतु अनुभवामध्ये येणाऱ्या विश्वामध्ये संपूर्ण पदार्थ मग तो कितीही सूक्ष्म असो- एकान्तिक नाही, अनेकान्तिक आहे. शंकराचार्यजींनी या वस्तुस्वरूपाला स्वीकार केले नाही. त्यामुळे मायेला त्यांनी सत् व असत् या स्वरूपाहून वेगळी व विलक्षण तसेच अनिर्वचनीया असें म्हटले आहे. व्यक्तिशः मी सप्तभंगी न्यायास केसाच्याही सूक्ष्मविश्लेषणाप्रमाणे आवश्यकतेपेक्षाहि अधिक खोलीमध्ये उतरण्याचा प्रयोग समजतो. तथापि अनेकान्तवादाची उपदेयता मात्र स्वीकार करतो. म्हणून चिद्विलासमध्ये मी मायेला सत् असत्-स्वरूप एवं अनिर्वचनीया मानलें आहे.

असो! सर्व लोक या प्रश्नांच्या तळाला पोहोचण्याची इच्छा करणारहि नाहीत. तथापि मी अशी आशा करतो की, ते या सरळ सुबोध व उपादेयस्वरूप ग्रंथाच्या आदरच करतील. अशा ग्रंथरचना आम्हांस परस्परांना एक दुसऱ्याच्या जवळ आणतात. अशीही एक वेळ होती की, 'हस्तिना पीडयमानोपि न विशेषेज्जैनमंदिरम् ।' सारखा वाक्प्रयोग बाहेर पडे. जैनांमध्ये सुध्दा या प्रकारचे वाक्यप्रयोग रुढ झाले असतील. परंतु आज ते दिवस गेले. काळाचा पडदा पडला आहे. आज आम्हाला दार्शनिक व उपासनासंबंधी बाबतींत विचारविभेद ठेवूनही परस्पराविषयी खरें मित्रत्वाचें नातें कायम ठेवावयाचें आहे.

आपआपल्या दृष्टीला अनुसरून आम्ही वाटेल त्या संप्रदायांमध्ये असूं. परंतु आम्हाला ही बाब नेहमीच दृष्टीसमोर ठेवावी लागणार आहे की, कपिल, व्यास, शंकराचार्य, बुद्ध व वर्धमान महावीर प्रत्येक भारतीयास आदरणीय आहेत. तसेच या सर्वांच्या जीवनापासून आम्हास तो धडा मिळतो की, जो आमच्या चारित्याला वर उचलून घेण्यासाठी व परमार्थाच्या-निश्चयसाच्या मार्गावर घेऊन जाण्यासाठी समर्थ आहे.

जैनांचा मूल मंत्र.

णमो अरिहंताणं, णमो सिध्दाणं, णमो आइरियाणं ।
णमो उवज्जायणं, णमो लोए सव्व साहूणं ॥

अर्हतांना नमस्कार, सिध्दांना नमस्कार, आचार्यांना
नमस्कार, उपाध्यायांना नमस्कार, लोकांतील
सर्व साधूंना नमस्कार.

मंत्र महात्म्य.

एसो पंच णमुक्कारो, सव्व पावप्पणासणो ।
मंगलाणं च सव्वेसिं, पढमं हवइ मंगलं ॥

हा पंच नमस्कार मंत्र सर्व पापाचा नाश
करणारा आहे व सर्व मंगलामध्ये
आदि--मंगल आहे.

जैनधर्म

१. इतिहास.

१. -प्रारंभ

असाहि एक काळ होता की, जेव्हा जैनधर्म हा बौद्धधर्माची शाखा आहे अशी समजूत दूढ झालेली होती. परंतु ही गैरसमजूत आता नाहीशी झालेली आहे. जैनधर्म हा बौद्धधर्माहून वेगळा व स्वतंत्र तर आहेच पण तो त्याहूनही प्राचीन आहे, हें आता नवीन संशोधनांच्या

१. हा गैरसमज नाहीसा करण्यांचे श्रेय, स्व. डॉ. हर्मन याकोबी यांना आहे. त्यांनी आपल्या जैनसूत्रांच्या प्रस्तावनेत याबद्दल बराच सविस्तर विचार केला आहे. ते लिहितात 'हया मताशी आता सर्वजण सहमत आहेत की, जे महावीर किंवा वर्धमान, या नांवाने प्रसिध्द आहेत ते 'नातपुत्र' असून बुध्दसमकालीन होते. ज्यांना 'अर्हेत' किंवा 'जैन' समजले जाई, अशा निर्ग्रंथांचे अस्तित्त्व नातपत्रांच्यहि अगोदर होते, ही गोष्ट बुध्द ग्रंथातून मिळणाऱ्या पुराव्यावरून अधिक दृढ होते. बौध्द धर्माच्या उत्पत्तीच्या वेळी निर्ग्रंथ संप्रदाय हा मोठा (प्रभावशाली) संप्रदाय समजला जात असावा. बौध्दपिटकांत कांही निर्ग्रंथ, बुध्द व त्यांच्या शिष्यांशी विरोध करीत असलेले व कांही बुध्दाचे अनुयायी झाल्याचे लिहिले आहे. त्यावरून वरील अनुमान आपणांस करतां येते. या उलट निर्ग्रंथ संप्रदाय हा नवीन संप्रदाय आहे आणि नातपुत्र हे या संप्रदाचे संस्थापक आहेत, असा उल्लेख किंवा असें एखादें सूचक वाक्य या ग्रंथांत कोठेच आढळत नाही. यावरून आपणांस हे अनुमान करतां येतें की, बुध्दांचा जन्म होण्याच्या अगोदरच अतिप्राचीन काळापासून निर्ग्रंथांचे अस्तित्त्व होतें.

-----आधारे सिध्द झालेले आहे. (जैनधर्माचे) शेवटचे तीर्थकर भ. महावीर यांना आता जैनधर्माचे संस्थापक म्हणून समजले जात नाही. त्यांच्या आगोदर २५० वर्षे होऊन गेलेले भ. पार्श्वनाथ हे ऐतिहासिक थोर पुरुष असल्याचें आता सर्वमान्य झालें आहे.

याप्रमाणे जैनधर्माचा प्रारंभकाल निश्चितपणें इ.स.प. ८०० वर्ष मानला गेला आहे. परंतु भ. पार्श्वनाथांना जैनधर्माचे संस्थापक मानणारे जसे कांही विद्वान आहेत, त्याचप्रमाणे त्यांच्या अगोदरचहि जैनधर्माचे अस्तित्त्व मानणारे कांही विद्वान आहेतच. उदा. या बाबतीत स्व. जर्मन डॉ.हर्मन याकोबी आणि सुप्रसिध्द भारतीय तत्त्वज्ञानी श्री.डॉ. राधाकृष्णन यांची उल्लेखनीय आहेत. डॉ. याकोबी लिहितात "याला

१.उत्तराध्ययन सूत्रांच्या प्राक्कथनांत डॉ. चापेंटर लिहितात- (या गोष्टीचें) "आपणांस स्मरण राहिलें पाहिजे की, जैनधर्म भ. महाविराहूनही प्राचीन आहे. व महावीरांचे आदरणीय पूर्वज पार्श्वनाथ निश्चितपणे वास्तविक स्वरूपातील व्यक्ती होते. त्यामुळे जैनधर्माची मूलतत्त्वे भ. महावीरांच्याही पुष्कळ अगोदरच निश्चित झालेली होती."

'बिब्लोग्राफिया जैन ' या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत डॉ. गैरीनॉट लिहितात "पार्श्वनाथ ऐतिहासिक पुरुष होते, यांत कांही शंका नाही. जैनांच्या (मान्यते) प्रमाणे त्यांचे आयुष्य १०० वर्षांचे होतें व महावीरांच्या अगोदर २५० वर्षे निर्वाणास गेले आहेत. म्हणून त्यांचा कार्यकाल इ.स.प.८०० हा होता. महावीरांचे आईवडील पार्श्वनाथांचा धर्म पाळीत होते."

२. There is nothing to prove that Parashva was the foundeer of Jainism.

Jain tradition is unanimouna in making Rishabha the first Tirthankar (as its

-----काहींच पुरावा नाही की, भ. पार्श्वनाथ हे जैनधर्माचे संस्थापक होते, जैन-परंपरा प्रथम तीर्थकार भ. ऋषभनाथांना एकमताने जैनधर्माचे संस्थापक मानते. या मतांत ऐतिहासिक सत्य असण्याची शक्यता आहे." श्री.डॉ.राधाकृष्णन विशेष जोर देऊन लिहितात की, "जैनपरंपरा कित्येक शतकांपूर्वी होऊन गेलेल्या ऋषभदेवापासून आपल्या धर्माची उत्पत्ति झाल्याचे सांगते व ही गोष्ट कित्येक शतकांपूर्वीची आहे. इ.स.पूर्वी पहिल्या शतकांत प्रथम तीर्थकार भ. ऋषभदेवांची पूजा होत असे, या गोष्टीचे पुरावे मिळतात. जैनधर्म हा वर्धमान आणि पार्श्वनाथ यांच्या पुर्वीहि प्रचलित होता, यांत कांहीच शंका नाही. यजुर्वेदांत ऋभदेव, अजितनाथ व अरिष्टनेमी या तीन तीर्थकरांचा नामोल्लेख आहे. ऋषभदेव अजितनाथ व अरिष्टनेमी या तीन तीर्थकरांचा नामोल्लेख आहे. ऋषभदेव जैनधर्माचे संस्थापक हेते या गोष्टीस भागवत पुराणांतूनहि पुष्टी मिळते."

वरील दोन मतांवरून ही गोष्ट निर्विवादपणे सिध्द होते की, भ. पार्श्वनाथही जैनधर्माचे संस्थापक नव्हते तर जैनधर्म त्यांच्यातहि अगोदर

founder). There may be something historical in the tradition which makes him the first Tirthankar.३

Indian Antiquary Vol. १X P: १६३.

१. There is evidence to show that so far back as the first century B.C. there were people who were worshipping Rishabhadeva, the first Tirthankaara. There is no doubt that Jainism prevailed even before Vaardhamanaa or Parashvanath. The Yajurveda mentions the names of three Tirthankaras-Rishabha, Ajitnath, and Arishtanemi. The Bhagavata Puran endorses the view that Rishabha was the founder of Jainism.- Indian Philosophy. Vol.I.P.२८७.

प्रचलित होता. त्याचप्रमाणे जैनमान्यतेप्रमाणे भ. ऋषभदेव हे पहिले तीर्थकार होते आणि जैनेतर साहित्य व उपलब्ध ऐतिहासिक पुराव्यांवरूनही ही गोष्ट सिध्द होते. हीच गोष्ट अधिक स्पष्टपणे पुढे देत आहोत.

जैन- परंपरा

जैनमताप्रमाणे या दृश्य जगांत कालचक्र सतत फिरत असते. कालाचा प्रवाह अनादि व अनंत आहे. तथापि या कालचक्राचे ६ भाग आहेत. १ अतिसुखरूप (सुषमा-सुषमा) २ सुखरूप (सुषमा) ३ सुख-दुःखरूप(सुषमा-दुषमा) ४ दुःख-सुखरूप (दुषमा-सुषमा) ५ दुःखरूप (दुषमा) ६ अतिदुःखरूप (दुषमा-सुषमा) ज्याप्रमाणे चालू लागलेल्या गाडीच्या चाकाचा प्रत्येक भाग खालून वर व वरून खाली जातो त्याचप्रमाणे कालाचे सहा भाग क्रमाक्रमाने सारखे फिरत असतात. म्हणजेच एकदा हे विश्व (कालचक्र) सुखाकडून दुःखाकडे जाते; तर दुसऱ्या वेळी दुःखाकडून सुखाकडे चढते. सुखाकडून दुःखाकडे कालचक्र फिरत असतांना त्याला 'अवसर्पिणी' अथवा अवनतिकाल म्हणतात व दुःखाकडून सुखाकडे कालचक्र फिरत असतांना त्या कालावधिस 'उत्सर्पिणी' अगर विकास काल म्हणतात. हा दोन्ही कालचक्रांचा अवधि लाखोकरोडो वर्षांहूनही अधिक आहे. प्रत्येक अवसर्पिणी किंवा उत्सर्पिणी कालाच्या दुःखसुखरूपभागांत (दुःखमा-सुखमा नांवाच्या कालखंडात) २४ तीर्थकारांचा जन्म होतो. महापुरुष 'जिन' अवस्थेला प्राप्त होऊन जैनधर्माचा उपदेश देतात, म्हणून त्यांना 'तीर्थकर' अशी संज्ञा आहे. सध्या कालचक्राचा अवनतिमय 'अवसर्पिणी' काल सुरु असून आतापर्यंत त्याचे सुरवातीचे चार कालखंड होऊन गेले आहेत व सध्या पांचवा कालखंड चालू आहे. चवथा विभाग संपला असल्यामुळे आता या कालखंडांत (उत्सर्पिणीचा तिसरा कालखंड येईपर्यंत) कोणीही तीर्थकार होणार नाही. या युगातील (कालचक्रांत झालेल्या) २४ तीर्थकारांपैकी भ. ऋषभदेव पहिले व भ. महाविर हे श्वेटचे तीर्थकर होते. तिसऱ्या कालविभागास जेव्हा तीन वर्षे ८०० महिने बाकी राहिले तेव्हा भ. ऋषभदेवांचा निर्वाण झाला व चौथ्या कालविभागांत जेव्हा तेवढाच काल शिल्लक राहिला, तेव्हा भ. माहवीर निर्वाणास गेले. या दोन्हीचा मध्यकाल एक कोडाकोडीसागर सांगितला (समजला) जातो. याप्रमाणे जैनपरंपरेला अनुसरून या युगांत जैनधर्माचे प्रथम प्रवर्तक भ. ऋषभदेव होते. प्राचीनांतल्या प्राचीन जैनशास्तांचेहि या बाबतीत एकमत असून त्यांत भ. ऋषभदेवांचे जीवन-चारित्र अत्यंत विस्ताराने वर्णिले आहे.

जैनेतर साहित्य

जैनेतर साहित्यांत श्रीमद्रभागवतांचे नांव उल्लेखनीय आहे. त्याच्या पांचव्या स्कंधांत अध्याय २/६ मध्ये ऋषभदेवांचे सुंदर वर्णन आहे व ते जैनसाहित्यातील वर्णनाशी कांही प्रमाणांत (बरेंचसे)

मिळतें जुळतें आहे. त्यांत लिहिले आहे की, “ मनुष्यसंख्या वाढली नाही, असें पाहून ब्रम्हाने स्वयंभू मनु व सत्यरुपा यांना उत्पन्न केलें. त्यापासून त्यांना प्रियव्रत नांवाचा मुलगा झाला. प्रियव्रताला अग्नीध्र हा मुलगा झाला. अग्नीध्राच्या येथे नाभीचा जन्म झाला. नाभीचा मरुदेवीशी विवाह झाला. नाभी व मरुदेवी पासून ऋषभदेव जन्माला आले. • ऋषभदेवांना • इंद्राने दिलेल्या •जयंति• नांवाच्या पत्नीपासून शंभर मुले झाली व मोठा मुलगा • भरत • याचा राज्याभिषेक दुसरा करवून त्यांनी स्वतः संन्यास (दिक्षा) घेतला. त्यावेळी शरीराशिवाय दुसरा कोणताही परिग्रह त्यांच्याजवळ नव्हता व ते दिगंबर (नग्न) स्वरूपांत विहार करीत होते. मौनाने रहात होते. कोणी भिवविलें, मारलें, थुंकले, दगड फेवले अगर मलमुत्रही टाकलें, तरी तिकडे त्यांचे लक्ष नसे. हें शरीर म्हणजे अमंगल पदार्थांचे माहेर घर असें समजून अहंभाव, व ममताभावाचा त्याग करुन ते एकाकीच विहार करीत असत. कामदेवासारखे अति सुंदर असलेले त्यांचे शरीर बरेच मलीन झाले होतें, त्यांचे क्रियाकर्म व तपस्वरण अत्यंत उग्र होते. याप्रमाणे कैवल्यपति भ. ऋषभदेव निरंतर परमानंदाचा अनुभव घेत घेत कौक, बेंक, कुटक, द. कर्नाटक इ. देशांत विहार करुन कुटकाचल पर्वताच्या उपवनांत उन्मनी पुरुषाप्रमाणे नग्न दिगंबर होऊन तपश्चर्या करुं लागले. या जंगलांत बांबूंच्या घर्षणाने आग लागली व त्यांचे शरीर त्यांतच भस्म झालें”

याप्रमाणे ऋषभदेवांचे वर्णन करुन भागवतकार पुढे लिहितात - “ या ऋषभदेवांचे चारित्र ऐकून कौक, बेंक, कुटक इ. देशांचा राजा अर्हन् त्यांच्या उपदेशाने कलियुगांत जेंव्हा अधर्म पुष्कळ माजेल, तेव्हा स्वधर्म सोडून कुमार्गी पाखंड मताचा (जैनधर्माचा)प्रचार करील. तुच्छ मानव मायेने विमोहित होऊन व शुध्द आचार सोडून ईश्वराची अवज्ञा करणारी व्रतें धारण करतील. स्नान व आचमन कांहीहि करणार नाहीत. ब्रम्ह,

१. “यस्य किलानुचरितमुपाकर्ण्य कोडकवेडककुटकानां राजा अर्हन्नामोपशिक्ष्य कलावधर्म उत्कृष्यमाणे भवितव्येन विमोहितः स्वधर्मापथमकुतोभयमपहाय कुपथपाखंडमसमंजसं निजमनीषया मन्दः सम्प्रवर्तयिष्येते //१// येन बाव कलौ मनुजापसदा देवमायामोहितः स्वविधिनियोगशौच-चारित्रविहीना देवहेलना-न्यपव्रतानि जिजेच्छया गृहयाना अस्नानाचमनशौचकेशोल्लुंचनादीनि कलिनऽधर्मबहुलेनोपहतधियो ब्रम्ह-ब्राम्हण-यज्ञ-पुरुषलोकविदूषकाः प्रायेण भविष्यन्ति // १० // ते च स्वम्हर्वाक् तनया निजलोकयात्रयाऽन्धपरम्परया श्वस्ताः तमस्यन्धे स्वयमेव पतिष्यन्ति / अयमवतारो रजसोपप्लुतकैवल्योपशिक्षणार्थः // ” स्क. ५, अ. ६ //

ब्राम्हण, यज्ञ असल्या गोष्टींचे निदक वाढतील व वेदविरुध्द आचरण करुन नरकांत पडतील. हा ऋषभभावतार रजोगूणयुक्त मनुष्यांना मोक्षमार्ग शिकविण्यासाठी झाला.”

श्रीमद्भागवतांतील वरील माहितीतला धार्मिक विरोधामुळे लिहिलेला भाग गाळला तर त्यांतून एक गोष्ट निश्चित होते की, ऋषभदेवांनीच जैनधर्माचा उपदेश केला होता. कारण जैन तीर्थकरांनाच केवलज्ञान प्राप्त झाल्यावर •जिन• •अर्हत्• अशी नांवे पडलीं आणि या अवस्थेंतूनच ते धर्मापदेश करीत असल्यामुळे, त्या अवस्थेवरूनच त्यांच्या उपदेशास •जैनधर्म• किंवा •अर्हतधर्म• हीं नांवे पडलींत. अशीहि शक्यता आहे की, दक्षिणेंत जैनधर्माचा अधिक प्रचार पाहून भागवतकरांनी वरील कपोल कल्पित कल्पना केली असावी. सरळ त्यांनी ऋषभदेवांनी आपल्या पुत्रांना दिलेला उपदेश श्रीमत् भागवतांत दिला आहे. तोही पुष्कळशा प्रमाणांत जैनधर्मानुकूलच आहे. त्याचा सारांश असा-----

- १) हे पुत्रांनो ! मनुष्य लोकांत शरीरधान्यांना हें शरीर त्रासदायक आहे. तें भोग भोगण्यासाठी नाही म्हणून दिव्य तप करा. त्यानेच अनंत सुखाची प्राप्ति होते.
- २) जो माझ्यावर प्रेम करतो, कामासक्त लोकांवर, पुत्र, मित्र, कलत्रादिकांवर ममत्व टेवीत नाही व लोकांवर गरजेला अनुसरुन (कामापुरतीच-यथायथा) आसक्ति ठेवतो, तोच समदर्शी प्रशांत व साधू होय.
- ३) जो इंद्रियांच्या तृप्तीसाठी सर्व प्रयत्न करतो त्याला चांगला (सज्जन) म्हणता येत नाही. कारण हें शरीरसुध्दा आत्मक्केशकारक आहे.

- ४) जोपर्यंत साधु आत्मतत्त्वाला जाणीत नाही, तोपर्यंत तो अज्ञानीच आहे. (समजावा) जापर्यंत जीव बाम्ह क्रियाकांडांतच लीन राहतो, तोपर्यंत शरीर व मन यांच्या द्वारे आत्म्यास सर्व कर्माचा बंध होत असतो.
- ५) गुणांवर लक्ष ठेऊन, व्यवहार न ठेवल्याने विद्वान प्रमादी व अज्ञानी अनून, ऐंद्रियिक सुखप्रधान अशा निवासस्थानी राहून, यया जीवास अनेक प्रकारचे त्रास- संताप भोगावे लागतात.
- ६) पुरुषांची स्त्रीसंबंधीची कामभावना हीच हृदयांतील मोठी ग्रंथी (गांठ) आहे. यामुळेच या जीवांस घर, शेत, मुलेंबाळें, कुटूंब, धन इ. संबंधी मोह उत्पन्न होतो.
- ७) हृदयाची अशी ग्रंथी असलेल्या या मनाचें बंधन जेव्हा ढिले होतें, तेव्हा या जीवाची संसारापासून सुटका होऊं लागते व शेवटी तो मुक्त होतो व परमलोक (मोक्षपद) प्राप्त करतो.
- ८) जेव्हा सार व असार यांतील फरक दाखविणारी आणि अज्ञानांधरकाराचा नाश करणारी अशी माझी भक्ती करतो, व (विषय) तृष्णा आणि सुखदुःखांचा त्याग करुन खरें तत्त्व समजण्याची इच्छा करतो तसेच तपद्वारा सर्व प्रकारच क्रियापासून निवृत्त होतो तेव्हा जीव मुक्त होतो.
- ९) विषयोपभोग भोगण्याची तीव्र असाक्तीच अंधकूपा (प्रमाणे) जीवाला नरकांत टाकते.
- १०) तीव्र इच्छा निर्मिणारें व पराकोटीची कामना असलेले दृष्टीविरहित हें जग आपले खरं कल्याण कशांत आहे हें ओळखकत नाही.
- ११) जो दुष्ट सन्मार्ग सोडून कुमार्गाने जातो, त्याला दयाळू विद्वान लोक कुमार्गाने जाऊं देत नाहीत.
- १२) हे पुत्रांनो ! सर्व स्थावर जंगम (त्रस) जीवमात्रांना माझ्याप्रमाणेच समभावाने वागणेंच योग्य आहे.

वरील सर्व प्रकारचा उपदेश जैनधर्मास अनुसरुनच आहे. विशेषतः त्यांतील ४ क्रमांकाचा उपदेश तर विशेष लक्षांत घेण्यासारखा आहे. यांत क्रियाकांडास कर्मबंधाचें कारण मानले आहे. जैनधर्मानुसार, मन, वचन, कायेची प्रवृत्ति रोकल्याशिवाय कर्मबंधापासून सुटका नाही. वैदिक धर्मात ही गोष्ट मानलेली नाही. शरीरादिकांवर ममत्व नसणें, तत्त्वज्ञानपूर्वक तप करणें. प्राणिमात्रांस आपल्यासारखे समजणें, कामवासनेच्या आहारी न जाणें, इ. सर्व बाबी खरोखर जैनधर्मच होत. यावरुन श्रीमद् भागवतानुसारहि श्री. ऋषभदेवापासूनच जैनधर्माची सुरवात झाली, ही गोष्ट निश्चित ध्वनित होते. इतर हिंदूपुराणांत सुध्दा जैनधर्माच्या उत्पत्तीसंबंधी बहुधा अशाच प्रकारचें वर्णन आढळते. भ. महावीर अगर पार्श्वनाथ यांच्यापासून जैनधर्माची उत्पत्ति दाखविणारा असा एकही ग्रंथ अदयापि आढळत नाही. बहुतेक उपलब्ध पुराणसाहित्य भ. महाविरानंतरच झालेले आहे. तथापि त्यांत जैनधर्माची चर्चा होत असतानां भ. महावीर किंवा पार्श्वनाथ यांचा नामोल्लेखहि आढळत नाही. यावरुनही जैनधर्म संस्थापक या दोघांपैकी एकहि नाही, ही एक गोष्ट निश्चित होते. हें मत हिंदुधर्मास एकमताने मान्य आहे.

याशिवाय आम्हांस एक गोष्ट अशी दिसून येते की, हिंदूधर्माच्या अवतारांत इतर भारतधर्मीय पूज्य पुरुषांना अवतार म्हणून त्यांचा अंतर्भाव केला गेला आहे. इ.स.पू.६ व्या शतकांतील भ. वर्धमान समकालीन बुध्दांनाहि या अवतार-मालिकेंत स्थान आहे. पण भ. महावीरांचे (वर्धमान) नांव समकालीन असूनहि त्यांत समाविष्ट नाही. याचें कारण अनादी उघड आहे. की, ते जैनधर्म संस्थापक नव्हते. हिंदूधर्मात जैनधर्म संस्थापक म्हणून मान्यता मिळालेल्या भ. ऋषभदेवांना प्रथम पासूनच ८ वे अवतार म्हणून मानले गेलेले आहे. बुध्दांप्रमाणे भ. महावीरही जर जैनधर्म संस्थापक असते, तर त्यांचे नांव या अवतार नामावलींतून वगळले गेलें नसते. त्यांना या अवतारांत समाविष्ट न करण्याने व भ. ऋषभदेवांना ८ वा अवतार मानण्याने या गोष्टीचें समर्थन होते की, हिंदुधर्माने अतिप्राचीन काळापासून भज ऋषभदेवांनाच जैनधर्म संस्थापक मानले आहे. यांच्यानंतर झालेल्या भ. अजितनाथ व अरिष्टनेमी तीर्थकारांचा उल्लेख यजुर्वेदांत मिळतो, त्यांचेही कारण तेंच आहे.

ऐतिहासिक सामुग्री

याप्रमाणे जैन व जैनेतर साहित्यावरून भ. ऋषभदेवच जैनधर्माचे आद्यप्रवर्तक होते, ही गोष्ट स्पष्ट होते. प्राचीन शिलालेखावरूनही ही गोष्ट निश्चितपणे सिध्द होते की, भ. ऋषभदेव जैनधर्माचे प्रथम तीर्थकार होते व भ. महावीरांच्या वेळीही ऋषीदेवांच्या मूर्तीची पूजा जैन लोक करीत होते. मथुरेच्या जवळील कंकाली नांवाच्या टेकडीच्या खोदकामांत डॉ. फुहररना जे शिलालेख सांपडले ते जवळ जवळ २००० वर्षांचे प्राचीन आहेत. आणि त्यावर इंडो-सिथियन (Indo Sithian) राजा कनिष्क, हविष्क व वासुदेवाचा संवत आहे. त्यांत भ. ऋषभदेवांच्या पूजेबद्दल दान दिल्याचा उल्लेख आहे. श्री. व्हिसेंट ए. स्मिथ यांचे असं म्हणणं आहे की, “ मथुरेला मिळालेली ऐतिहासिक

१- The discoveries have to a very large extent supplied corroboration to the written Jain tradition and they offer tangible incontrovertible Proof of the antiquity of the jain religion and of its early existance very much in its present form. The series of twentyfour pontiffs (Tirthankaras), each with his

सामुग्री, ही जैनमताच्या समर्थानावर बराच प्रकाश टाकून जैनधर्माच्या प्राचीनतेबाबत भरभक्कम पुरावे उपस्थित करते. याचप्रमाणे जैनधर्म प्राचीन काळींही याच रुपांत विद्यमान होता ही गोष्टही स्पष्ट होते. इ.स.च्या प्रारंभीही आपल्या विशेष चिन्हांसह चौवीस तीर्थकारांच्या मान्यतेवर दृढ विश्वास होता.९९

या शिलालेखापेक्षाहि प्राचीन व महत्वपूर्ण असा शिलालेख खंडगिरी, उदयगिरी (ओरिसा) च्या हत्ती गुंफेत सांपडला आहे. हा लेख जैनसम्राट खारवेलने लिहविला होता. या २१०० वर्षापूर्वीच्या प्राचीन जैन शिलालेखावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते की, मगधाधिपति पुष्यमित्राचा पूर्वाधिकारी राजा नंद याने कलिंग देश जिंकल्यावर कुलपरंपरागत चालत आलेली व चलसंपत्ति म्हणून समजली जाणारी भ. ऋषभदेवांची मूर्ति, ‘जयचिन्ह’ म्हणून नेली. नंदराजानंतर ३०० वर्षांनी पुष्यमित्रापासून हीच मूर्तिखारवेलने मिळविली. जेव्हा खारवेलने मगधावर चढाई केली व त्याला जिंकले तेव्हा मगधाधिपति पुष्यमित्राने खारवेलला ही प्रतिमा देऊन खुष केले. जर जैनधर्माचा प्रारंभ भ. महावीर किंवा भ. पार्श्वनाथापासून झाला असता, तर त्याच्या कांही कालानंतरची किंवा त्यांच्यावेळची प्रतिमा, त्यांचीच केली गेली असती. परंतु जेव्हा अशा प्राचीन शिलालेखात प्रथम तीर्थकरांच्या प्रतिमेचा स्पष्ट व प्रामाणिक उल्लेख इतिहासासह मिळतो, तेव्हा भ. ऋषभदेवांना पहिले तीर्थकार म्हणून जें मानलें जातें त्यांत निश्चित तथ्य आहे, असं मानणें भाग आहे.

Distinctive embnlem, was evidently firmly believed in at the beginning of the Christian era. - The Jain stup-----Mathura Intro.P.६.

आता असा प्रश्न उद्भवतो की ते केंव्हा झाले ?

वर सांगितल्याप्रमाणे जैनमान्यतेप्रमाणे आदि तीर्थकार भ. ऋषभदेव या अवसर्पिणी कालाच्या तिसऱ्या भागांत झाले व त्या (अवसर्पिणी) कालाचा आता पांचवा भाग चालूं आहे. म्हणून त्यांना होऊन लाखो, करोडो, वर्षे होऊन गेली. हिंदुमान्यतेप्रमाणेही जेंव्हा ब्रम्हदेवाने सृष्टीच्या आरंभी स्वयंभू मनु व सत्यरूपास जन्मास घातले, तेंव्हा भ. ऋषभदेव त्यांच्यानंतर पांचव्या पिढीत झाले व याप्रमाणे ते पहिल्या सत्ययुगाच्या शेवटी झाले व आतापर्यंत २८ सत्ययुगें झाली आहेत. यावरूनही त्यांच्या प्राचीनतेची कल्पना करतां येते. यावरून जैनधर्माचा प्रारंभकाल फार प्राचीन आहे. भारत वर्षांत जेंव्हा आर्यांचे आगमन झालें, त्यावेळी जी द्रवीड संस्कृती भारतांत अस्तित्वांत होती, ती वास्तविक जैनसंस्कृतीच होती व म्हणूनच जैनपरंपरेंत नंतर (पुढे) जे संघ कायम झाले त्यांत एक द्रवीड संघही होता.

जैनमान्यते प्रमाणे कालचक्राच्या पूर्वीवर्त ६ भागांपैकी, पहील्या व दुसऱ्या भागांत कोणताही धर्म अगर राजा किंवा समाज असत नाही. एका कुटुंबात पति व पत्नी हे युगन (जोडी) असत. आजुबाजुला असलेल्या झाडांना कल्पवृक्ष म्हटले जाते; त्या कल्पवृक्षापासूनच त्यांना

१. मेजर जनरल जे.सी.आर्. फर्लांग महोदय आपल्या The short study in Science of Comparative Religion पुस्तकांत लिहीतात. •येशू ख्रिस्ताच्या अगणित वर्षे अगोदर जैनधर्माचा भारतांत प्रसार झाला होता. आर्य लोक जेव्हा मध्य भारतांत आले, तेव्हा येथे जैनलोक राहात होते.●

त्यांच्या जीवनास आवश्यक असे पदार्थ मिळतात. त्यावरच ते संतुष्ट असतात. मरण्याच्या अगोदर एक पुत्रास व मुलीस जन्म देऊन ते (परलोकी) जातात. दोन्ही बालकें आपापला अंगठा चोखुनच मोठे होतात व मोठे झाल्यावर पतिपत्नीच्या रुपांत राहतात. तिसऱ्या कालाचा बराच भाग व्यतीत होईपर्यंत अशीच परिस्थिती कायम राहते व यास •भोगभुमीचा काल● म्हणतात. कारण या माणसांचे जीवन भोगप्रधान असत. त्यांना आपल्या जीवन निर्वाहासाठी कांहीही उद्योग करावा लागत नाही. परंतु यानंतर परिवर्तनास प्रारंभ होतो. हळूहळू त्या वृक्षापासून जीवनावश्यक वस्तु मिळणें कठीण होत जातें व परस्परांत भांडणे होऊं लागतात. तेंव्हा १४ मनूंची उत्पत्ती होते. त्यांतील पांचवा मनू वृक्षांची मर्यादा नेमून देतो. पण त्याहि सरहद्दीवर जेव्हा भांडणतंटे होऊं लागतात, तेंव्हा सहावा मनू सीमेवर चिन्ह करून दिता. आतांपर्यंत पशुंकडून कामें कशी करून घ्यावीत हे त्यांना माहित नव्हतें व त्याची आवश्यकताहि त्यांना नव्हती; पण आता ७ व्या मनूने त्यांना घोडयावर चढणें वगैरे शिकविले. प्रथम मुलगा जन्मास येतांच आईवडील मरून जात असत. पण आता तसें होणें बंद झाले. तेंव्हा पुढील मनूंनी मुलाबाळांचे पालनपोषण कसें करावें तें त्यांना शिकविले. इकडे तिकडे जाण्याचा प्रसंग येऊं लागला तेव्हा रस्त्यांत नदीह, नाले लागत, ते कसे ओलांडावे, याची पंचाईत पडूं लागली, तेव्हा १२ व्या मनूने पूल, नावा वगैरेच्या सहाय्याने पैलतीरास जाण्याचे शिक्षण दिले.

प्रथम कोणी गुन्हे करीत नसत, त्यामुळे न्यायालयें, शिक्षा वगैरेचीहि आवश्यकता नव्हती. परंतु आपणांस आवश्यक अशा पदार्थांची कमतरता भासूं लागली, तेव्हा गुन्हे करण्याची प्रवृत्ती सुरं झाली व त्यामुळे दंडव्यवस्था, न्यायदानाची गरज निर्माण झाली. प्रथम पांच मनूंच्या वेळी नुसते •हा !● म्हणणेंच अपराध्यांना पुरें होत असें. पण पुढे एवढ्यानेच जेव्हा भागेनासें झालें तेव्हा •हा मा ! असें करूं नकोस !● असा इषारा देणें भाग पडूं लागलें. परंतु एवढावरुनहि पुढे काम भागेना तेव्हा शेवटच्या ५ कुलकरांच्या वेळी गुन्हेगारांचा •• हा मा धिक् !●● असा धिक्कार करावा लागला. याप्रकारें १४ मनूंनी मनुष्यांच्या अडी-अडचणी व आपत्ति दूर करीत करीत सामाजिक व्यवस्थेचा पाया घातला.

चौदाव्या मनूचें नांव नाभीराज होतें. यांच्या वेळी जन्मणाऱ्या मुलांचे नाळ फार लांब होत असे. तेव्हा ती कापावी हें त्यांनी दाखविले. यावरूनच त्यांना •नाभी● हे नांव पडलें. त्यांच्या मन्तीचें नांव मरुदेवी असें होतें. त्यांच्या पासून ऋषभदेव जन्मले. हेच जैनधर्माचे आद्यप्रवर्तक होत. यांच्यावेळीच गांव, शहर इ. सुव्यवस्था स्थापिली गेली. लौकिक शास्त्र व लोकव्यवहार यांचे शिक्षण यांनीच दिलें व अहिसामूलक धर्माची स्थापना केली. यामुळेच यांना •आदिब्रम्हा● असेंही म्हटले आहे.

ज्यावेळी हे (ऋषभभगवान) गर्भांत होते त्यावेळी देवतांनी सुवर्णाची वृष्टि केली म्हणून यांना हिरण्यगर्भ असेंही म्हणतात. ज्यावर आतापर्यंत सर्वांची उपजीविका चाले, असे कल्पवृक्ष नष्ट झाले होते व

१-•पुरगामपट्टणादी लायियसत्थं च लोयववहारो /

धम्मो वि दयामूलो विणिम्मियो आदिबहोण //८०२//●

--त्रि.सा./

२-• हिरण्यवृष्टिरिष्टाभूद गर्भस्थेऽपि यतस्त्वयि /

हिरण्यगर्भ इत्युच्चैर्गीर्वाणैर्गीयसे त्वतः //२०६//
आकन्तीक्षुरसं प्रीत्या बाहुल्येन त्वयि प्रभो /
प्रजाः प्रभो यतस्तस्मादिक्ष्वाकुरिति कीर्त्यसे //२१०//

--स.८,हरि.पु./

नवीन उगवणाच्या वनस्पतीच्या उपयोग कसा करावा हे माहीत नव्हते. त्यामुळे भ. ऋषभदेवांच्या वेळी प्रजेसमोर कठीण समस्या निर्माण झालेली होती. तेव्हा उगवलेल्या ऊंसाचा रस कसा काढावा हे यांनीच शिकविले. यावरून यांच्या वंशाला 'इक्ष्वाकु वंश' नांव पडले व त्या वंशाचे हे मूळ पुरुष समजले गेले. तसेच यांनी प्रजेस असि, मसि, कृषि, वाणिज्य, सेवा व शिल्प अशा ६ प्रकारांनी उपजीविका ररण्यास शिकविले. यावरून त्यांना 'प्रजापति' असेंहि संबोधिले जाते. समाजिक व्यवस्था चालावी म्हणून यांनी तीन वर्गांची (वर्णीची) स्थापना केली. ज्यांच्याकडे रक्षणांचे काम सोपविले गेले, ते 'क्षत्रिय' म्हणविले गेले शेती, व्यापार, गोपालन वगैरे कामावर ज्यांची नियुक्ति झाली, ते 'वैश्य' व जे सेवावृत्ति करण्यायोग्य समजले गेले त्यांना 'शूद्र' हे नांव दिले.

भ. ऋषभदेवांना दोन पत्नी होत्या. एकीचे नांव सुनंदा व दुसरी नंदा. त्यांच्यापासून त्यांना १०० मुले व दोन मुली झाल्या. मोठ्या मुलांचे नांव भरत. हेच भरत राजे या भारत वर्षाचे प्रथम चक्रवर्ती राजे झाले.

एके दिवशी भ. ऋषभदेव राजसिंहासनावर आरूढ झालेले होते. राजसभा भरलेली होती व नीलांजना नांवाची अस्परा नृत्य करीत होती. नृत्य चालू असतांनाच एकाएकी नीलांजनेचा मृत्यू झाला. या आकस्मित घटनेने भ. ऋषभदेवांच्या मनावर परिणाम होऊन ते विरक्त झाले. तेव्हा ताबडतोब सर्व पुत्रावर राज्यकारभार सोपवून त्यांनी दिक्षा घेतली. सहा महिन्यांसाठी तप आरंभून कायोत्सर्ग सुरु केला. त्यांना पाहून अनेक राजांनी सुध्दा दीक्षा घेतली. परंतु त्यांना भुभ, तहानेचे कष्ट सहन

१-प्रजापतिर्यः प्रथमं जिजीविषुः शशास कृष्यादिसु कर्मसु प्रजाः

--स्वयं.स्तो.

झाले नाहीत व ते भ्रष्ट झाले. सहा महिन्यांनी जेव्हा भगवंताच्या समाधीचा काळ संपला, तेव्हा आहारासाठी त्यांनी विहार सुरु केला. त्यांच्या धीर, गंभीर, दिग्बर रुपास पाहण्यास सर्व प्रजा उत्साहाने बाहेर आली. कोणी त्यांना वस्त्र भेट देई तर कोणी अभूषणें भेट देऊ लागला. कोणी हत्ती, घोडे घेऊन त्यांच्या सेवेस हजर राहात असत. परंतु त्यांना भिक्षा (आहार) देण्याची विधी कोणास माहीत नव्हती. या प्रमाणे विहार करीत करीत सहा महिने लोटले. असचा विहार चालू असता, एक दिवसा भ. ऋषभदेवे हस्तिनापुरास जाऊन पोहोचले. तेथील राजे 'श्रेयांस' मोठे उदार दानी (दानवीर) होते. त्यांनी भगवंतांचा सक्तार केला. आदरपूर्वक भगवंतांना आवाहन (प्रतिग्रह) करुन उच्चासनावर बसविले, त्यांचे पादप्रक्षालन केले. पूजा इत्यादी नमस्कार करुन म्हणाले, 'हे भगवन् ! हा इक्षुरस प्रासुक आहे, निर्दोष आहे. आपण याचा स्वीकार करावा' तेव्हा भगवंतांनी उभे राहून ओंजळीत रस घेऊन प्राशन केला. त्यावेळी लोकांत झालेला आनंद वर्णनातीत आहे. हा आहार वैशाख शु ११ ला झाला. त्यावरूनच या तिथीस 'अक्षय तृतीया' हे नांव पडले. आहार करुन भगवान पुन्हा अरण्यांत गेले व आत्मध्यानांत लीन झाले. एकेवेळी भगवान पुरिमताल शहराच्या उद्यानांत ध्यानस्थ बसलेले होते. त्यावेळी त्यांना केवज्ञानाची प्राप्ति झाली. याप्रमाणे 'जिनपद' प्राप्त करुन घेऊन भगवंत पुष्कळशा शिष्यगणांच्या समुदायाबरोबर धर्मोपदेश देत देत विहार करुन लागले. त्यांच्या या व्याख्यान सभेला समोवशरण म्हटले जाते. यांत सर्वात मोठी विशेषत ही की, समोवशरणांत पशुंनासुध्दा उपदेश ऐकण्यास स्वतंत्र स्थान होते. वाघ सिंहासारखे कुर ? भयानक पशू सुध्दा शांत राहून उपदेश ऐकत होते. भगवंतांचा उपदेश (दिव्यध्वनी) सर्वांना समजत असे. याप्रमाणे अखेरपर्यंत प्राणीमात्रांना त्यांच्या हितांचा उपदेश देऊन भ. ऋषभदेव कैलासपर्वतावरून मुक्त झ

गाले. ते जैनधर्माचे पहिले तीर्थकार होत. हिंदू पुराणांतहि त्यांचे वर्णन मिळते आणि या युगात त्यांच्या पासून जैनधर्माचा आरंभ झाला.

जैनधर्माचे अन्य प्रवर्तक.

भ. ऋषभदेवानंतर जैनधर्मात धर्मप्रवर्तक असे २३ तीर्थकार होऊन गेले. त्यांपैकी दुसरे अजितनाथ, चौथे अभिनंदननाथ, पांचवे सुमतिनाथ व चौदावे अनंतनाथ यांचा जन्म अयोध्यानगरीत झाला. तिसऱ्या संभवनाथांचा जन्म श्रावस्ती नगरीत झाला. सहाव्या पद्मप्रभूचा जन्म कौशांबी नगरीत झाला. सातवे सुपार्श्वनाथ व २३ वे पार्श्वनाथ यांचा जन्म वाराणसी (काशी-बनारस) मध्ये झाला. आठव्या चंद्रप्रभूचा जन्म चंद्रपुरीत झाला. नवव्या पुष्पदंतांचा जन्म काकंदी शहरांत झाला. दहाव्या शीतलनाथांचा जन्म भद्रलपुरांत झाला. ११ व्या श्रेयांसनाथांचा जन्म सिंहपुरी (सारनाथ) ला झाला. बाराव्या वासुपूज्य स्वामींचा जन्म चंपापुरीत झाला तेराव्या विमलनाथांचा जन्म कंपिला नगरीत झाला. १५ व्या धर्मनाथांचा जन्म रत्नपुरीत झाला. १६ वे शांतिनाथ, १७ वे कुंथुनाथ, १८वे अरहनाथ यांचा जन्म हस्तिनापुरला झाला. १९ वे मल्लिनाथ व २१ वे नेमिनाथ यांचा जन्म मिथिलापुरीत व २० व्या मुनिसुव्रतांचा जन्म राजगृही येथे झाला.

यांपैकी धर्मनाथ, अरहनाथ व कुंथुनाथ यांचा जन्म कुरुवंशांत, मुनि सुव्रतांचा हरिवंशांत व इतर सर्वांचा जन्म इक्ष्वाकु वंशांत झाला. सर्वांनीच भ. ऋषभदेवाप्रमाणे दीक्षा घेऊन तपश्चरण केलें व केवलज्ञानाची प्राप्ति करुन त्यांच्याप्रमाणेच विहार करुन धर्मोपदेश केला व शेवटीं निर्वाणपदाची प्राप्ति करुन घेतली. त्यांपैकी भ. वासुपूज्य नाथांचे निर्वाण चंपापुरीत झालें. भ. नेमिनाथांचें गिरनार येथे व भ. महावीरांचे निर्वाण पावापुरी येथे व बाकी सर्व तीर्थकारांचे निर्वाण सम्मेद शिखर येथे झाले. पैकी शेवटच्या तीन तीर्थकारांचे वर्णन पुढे दिले आहे.

भगवान नेमिनाथ.

भ. नेमीनाथ २२ वे तीर्थकार होते. हे श्रीकृष्णांचे चुलतभाऊ होत. शौरीपुरचे राजे अंधकवृष्णीना १० पुत्र होत. सर्वात मोठया पुत्राचे नांव समुद्रविजय व धाकटया पुत्रांचे नांव वासुदेव होते. समुद्रविजयाचे घरी नेमिनाथांचा जन्म झाला व पुत्रांचे नांवा व वसुदंवांच्या येथे श्रीकृष्णाचा जन्म झाला. जरासंधाच्या भयाने सर्व यादव शौरीपुर सोडून द्वारका नगरीत राहू लागले. तेथे जुनागडच्या राजाची मुलगी रामती हिच्याबरोबर नेमिनाथांचा विवाह ठरला होता. मोठया तयारीने वरात जुनागडच्या जवळ पोहोचली. नेमिनाथ पुष्कळशा राजपुत्रांबरोबर रथांत बसून आजुबाजूंची शोभा पहात होते. एका बाजूस त्यांची दृष्टी गेली. तेंव्हा त्यांनी पाहिले की, एका कोंडवाडयांत बरेचसे पशू कोंडले गेले आहेत. ते बाहेर निघण्यास प्रयत्न करीत होते. पण बाहेर येण्यास मार्ग नव्हता. तेव्हा नेमिनाथांनी सारथ्याला ताबडतोब रथ थांबविण्यास सांगून विचारले. “हे इतके पशू याप्रमाणे कां कोंडले आहेत?” “वरातीत आलेल्या पाहुण्यांच्या आतिथ्यासाठी या पशूंचा वध करावयाचा आहे त्यासाठी त्यांना या कोंडवाडयांत कोंडले आहे.” हें ऐकून भ. नेमिनाथांच्या कोमल हृदयास धक्का बसला. ते म्हणाले “जर माझ्या विवाहाच्या निमित्ताने इतक्या पशूंचे जीवन संकटात असेल तर धिक्कार असो अशा विवाहास! आतां मी विवाह करणार नाही.” ते ताबोडतोब रथांतून खाली उतरले आणि मुकुट कडीकुंडलादि अलंकारांना टाकून देऊन वनाकडे निघाले. जमलेल्या वऱ्हाडी मंडळींनी ही घटना जेव्हा ऐकली तेव्हा एकच कोलाहाल माजला. जुनागडच्या अंतःपुरीत जेव्हा ही वार्ता पसरली तेव्हा राजमती मूर्च्छितच पडली. कितीतरी लोक भगवान नेमिनाथ यांना परत आणण्यास गेले. पण व्यर्थ ! जवळच असलेल्या गिरनार पर्वतावर ते चढले व सहस्राम्रवनांत भ. ऋषभदेवाप्रमाणेच सर्व परिग्रह सोडून व दिगंबर होऊन आत्मध्यानांत लीन झाले आणि केवलज्ञानाची प्राप्ति करुन गिरनार क्षेत्रीच निर्वाणास गेले.

भगवान पार्श्वनाथ.

हे २३ वे तीर्थकार होत. यांचा जन्म साधारणतः ३००० वर्षापूर्वी वाराणसी नगरीत झाला. हेहि राजपुत्र होते. सुरवातीपासूनच यांची प्रवृत्ति वैराग्यमार्गाकडे अधिक होती. आईवडीलांनी कित्तीतरी वेळा विवाहाचा प्रश्न त्यांच्यापुढे काढला. परंतु त्यांनी तो नेहमीच हंसण्यावर नेला. एकेवेळी गंगानदीच्या काठाने ते फिरत होते. त्यावेळी कांही तपस्वी आगटी पेटवून भोवती तप करीत बसले होते. स्वामी त्याच्याजवळ गेले व म्हणाले ' ही लाकडे जाळून निष्कारण जीवहिंसा कां करितां ?' राजकुमाराची ही गोष्ट ऐकून तपस्वी क्रोधविष्ट झाले. आणि म्हणाले ' कोठे आहेत जीव?' जेव्हा त्यांनी तपस्वाजवळची कुन्हाड घेऊन त्या जळत्या लांकडाचे तुकडे केले. तेव्हा त्यांतून जळू लागलेली नागनागिणीची जोडी बाहेर निघाली. ते मरणासन्न अवस्थेत असल्यामुळे त्यांच्या कानात मूल-मंत्र देऊन स्वामी दुःखी होऊन निघून गेले. या घटनेने त्यांच्या मनास अति वेदना झाल्या व जीविताच्या अनित्यतेने त्यांचे

१. महाभारतांत सुध्दा लिहिले आहे की,-----

युगे युगे महापुण्यं दृश्यते द्वारिका पुरी /
अवतीर्णो हरियंत्र प्रभासशशिभूषणः //
रेवताद्रो जिनो नेमिर्युगादिविमलाचले /
ऋषीणामाश्रमादेव मुक्तिमार्गस्य कारणम् //

मन अधिकच उदास झाले. राजसुखास तिलांजलि देऊन त्यांनी दीक्षा घेतली. एकेवेळी अहिक्षेत्र वनांमध्ये ते ध्यानस्थ बसले असतां, त्यांचा पूर्वजन्मीचा वैरी कोणी देव वरून कोठे जात होता; स्वामीना पाहतांच पूर्वीचा त्याचा वैरभाव एकदम जागृत झाला व तो त्यांच्यावर वीटा, दगड, वगैरेचा वर्षाव करू लागला. परंतु अशा विघ्नानीही त्यांनी आपलें ध्येय सोडलें नाही. हे पाहून चिडून त्याने मुसळधार वर्षा करण्यास सुरुवात केली. आकाशांतील मेंघानी भयानक रुप धारण केलें. घनघोर मेघगर्जना होऊन वीज कडाडू लागली आणि कडाक्याच्या मेघगर्जना सर्वांची हृदये भीतीने गांगारून गेली, पृथ्वीवर सर्वत्र पाणी वाहू लागलें अशा या घारे उपसर्गाच्या वेळी, जे नागनागिणी मरुन पाताळलोकांत धरणेंद्र व पद्मावती होऊन जन्मले होते ते आपल्या या उपकारकर्त्यावर उपसर्ग होऊं लागलेला जाणून तात्काह त्या ठिकाणी आलें. पद्मावतीनं आपलया मुकुटावर भगवंताना उचलून धरले व धरणेंद्राने सहस्त्रुणाधारी नागाचें रुप धारण करुन भगवंतावर आपला फणा पसरला. या प्रकारें या उपद्रवापासून त्यांचे रक्षण केलें. तत्क्षणीच भ. पार्श्वनाथांना केवलज्ञानाची प्राप्ति झाली. हे पाहून भगवंतापुढे त्या पूर्व जन्मीच्या वैन्याने लोटांगण घेऊन साष्टांग प्रणिपात केला व क्षमायाचना केली. पुढे जवळ जवळ ७० वर्षेपर्यंत ठिकठिकाणी विहार करुन धर्मोपदेश केल्यानंतर ते आपल्या वयाच्या १०० व्या वर्षी सम्मेदशिखरावरून निर्वाणपदास प्राप्त झाले. त्यांच्याच नावांचे सम्मेदशिखरचा पर्वत आज 'पारसनाथ हिल्' या नांवाने ओळखला जातो. यांच्या ज्या मूर्ति केल्या जातात, त्यावर उत्क घटनेची स्मृति म्हणून त्यांच्या डोक्यावर फणायुक्त सर्प बनविलेला असतो. जैनेतर लोकांत यांची बरीच प्रसिध्दी आहे व कोठें कोठें तर जैन म्हणजे पार्श्वनाथांचाच भक्त असें समजलें जातें.

भगवान महावीर.

हे अंतीम तीर्थकार होत. सुमारे इ.स.पू.६०० च्या काळांत बिहार प्रातांतील कुंडलपूर येथे राजा सिध्दार्थांच्या घरी यांचा जन्म झाला. यांची मातोश्री त्रिशलादेवी वैशाली नगरीचे राजे चेटक यांची मुलगी होती. (श्वेतांबर मान्यतेप्रमाणे ही चेटकाची बहिण होती.) महावीरांचा जन्म

चैत्र शु//१३ ला झाला. या दिवशी संपूर्ण भारतवर्षात ठिकठिकाणी महावीर जयंती मोठ्या प्रमाणावर अत्यंत उत्साहाने साजरी होते. ते नावाप्रमाणेच खरोखर 'महा-वीर' होते. आपल्या लहानपणी ते एकेवळी बालमित्रासह खेळत असतां अचानक एक मोठा साप कोठून तरी निघाला व यांच्याकडे येऊं लागला. इतर मुलांची भीतीने गाळण उडाली. त्यांना पहतां भुई थोडी झाली. परंतु महावीरांनी मात्र त्यास पकडून त्याचा सर्व गर्व उतरविला. ते जन्मतः विशेष ज्ञानी होते. एके वेळी एक मुनीश्वर त्यांना पाहण्यास आले पण तेथे येतांच त्यांच्या मनांत ज्या काही शास्त्रविषयक शंका होत्या त्या आपोआप दूर झाल्या. ते मोठे झाल्यावर त्यांच्या विवाहाचा प्रश्न उपस्थित झाला. परंतु महावीरांचे चित्त दुसरीकडेच लागलेलें होतें. त्यावेळी यज्ञादिकांचा खुपच जोर होता व मोठ्या प्रमाणांत यज्ञांत पशुंचे बलिदान चाललेलें होते. बिचारें मूक पशूं धर्माच्या नांवावर सारखें कापले जात होतें. 'वैदिकी हिंसा हिंसा न भवति' अशा स्वरूपाची स्वार्थी लोकांनी आपली सोय केलेली होती. पण दयासागर महावीरांच्या कानापर्यंत त्या पशुंचा करुणा आवाज पोहोचला व राजपुत्र महावीरांचे हृदय त्यांच्या रक्षणासाठी तडफडून जागें झालें. धर्माच्या नांवावर चाललेल्या कोणत्याही दुष्कृत्याचा विरोध कितमी तीव्र असतो हे सांगण्याची आवश्यकता नाही पण महावीर हे महावीरच होते. आपल्या वयाच्या ३०व्या वर्षी त्यांनी घर सोडलें व वनाचा मार्ग पत्करला. भ. ऋषभदेवाप्रमाणे दिक्षा घेऊन ते ध्यानस्थ झाले. त्यांच्या जन्मादिकांचे वर्णन करणाऱ्या कांही प्राचीन गाथा मिळतात त्यांचा भावार्थ पुढील प्रमाणे आहे.

भावार्थ - ज्यांची देवदिकांकडून पूजा होत असे, ज्यांनी अच्युत स्वर्गामध्ये दिव्य भोगांचा भोग घेतला, अशा महावीर जिनेंद्रांचा जीव ७२ वर्षांचे आयुष्य गांठी बांधून पुष्पोत्तर नामक विमानांतून च्युत होऊन आषाढ शुद्ध षष्ठीस कुंडलपुर नगराचे राजे सिध्दार्थ यांच्या घरी नाथ-

१. "सुरमहिदोच्चुदकप्पे भोगं दिव्वाणुभागमणभूदो /
 पुफफूत्तरणामादो विमाणदो जो चुदो संतो //
 वाहत्तरिवासाणि य थोवविहीणाणि लध्दपरमाऊ /
 आसाढजोण्हपक्खे छट्ठीए जेणिमुवयादो //
 कुण्डपुरपुरवरिस्सरसिध्दत्थक्खत्तियस णाहकुले /
 तिसल्लिए देवीए देवीसदसेवमाणाए //
 अच्छिता णवमासे अट्ट य दिवसे चइत्तासियपक्खे/
 तेरसिए रत्तीए जादुत्तफग्गुणीए दु //
 मणुवत्तणसुहमतुलं देवकयं सेविऊण वासाइँ /
 अट्टावीसं सत्त य मासे दिवसे य बारसमं //
 अभिणिबोहियबुध्दो छट्टेण य मग्गसीसबहुलाए /
 दसमीए णिक्खंतो सुरमहिदो णिक्खमणपुज्जो //
 गमइय छदुमत्थत्तं वारसवासाणि पंचमासे य /
 पण्णारसाणि दिणाणि य तिरदणसुध्दो महावीरो //
 उजुकूलदीतीरे जंभीयगामे बहिं सिलावट्टे /
 छट्टेणादावेत्ते अवरणहे पादछायाए //
 वइसाहजोण्हपक्खे दसमीए खवयसेठिमारुढो /
 हंतूण धाइकम्मं केवलणाणं समाबण्णो //

वंशात, त्रिशलादेवीच्या गर्भात आल्यावर नव महीने आठ दिवसांनी चैत्र शु//१३ स रात्री उत्तरा फाल्गुनीह नक्षत्र असतांना जन्माला आला.

२८ वर्ष ७ महीने १२ दिवसपर्यंत देवदिकांनी भोगावे असें अनुपम सुख भोगून ज्यांना अभिनिबोधिक ज्ञान झालें आहे व जे देवदिकांनी पूजिले जातात अशा महावीर भगवानांनी सहा उपवास करून कार्तिक वद्य //१० स नग्न दिगंबर दीक्षा घेतली. पुढे या स्थितीत १२ वर्षे ५महिने १५ दिवसपर्यंत दिव्यज्ञानपूर्व छद्मस्थ अवस्थेमध्ये तपस्या करून रत्नत्रय-शुद्ध भ. महावीरांनी जृमिक गांवाच्या बाहेर ऋजुकूला नदीच्या किनाऱ्यावर सहा उपवास करून व शिलाखंडावर आतापनयोग

करीत असतांना, अपरान्धि ज्यावेळी छाया पादप्रमाण असते त्यावेळी वैशाख शु. //१० स क्षपकश्रेणीवार आरोहण केलें. चार घातिया कर्माचा नाश करुन केवलज्ञानाची प्राप्ति करुन घेतली.

केवलज्ञान झाल्यावर भ. महावीरांनी ६६ दिवसपर्यंत मौनपूर्वक विहार केला. कारण तोपर्यंत त्यांना गणधर (भगवंताचा उपदेश लक्षांत ठेऊन ते संकलन करणारे) कोणी मिळाले नाहीत. विहार करीत असतांना ते मगध देशाची राजधानी राजगृही या ठिकाणी आले व नगरा बाहेर विपुलाचल पर्वतांवर थांबले. त्यावेळी राजगृहीतं राजे श्रेणिक राणी चेलनेबरोबर राज्य करीत होते.

त्या ठिकाणी आषाढ शु.//१५ स (हि गुरुपौर्णिमा होय) इंद्रभूति नांवाचे गौतम गोत्रीय वेदवेदांङ्ग पारंगत एक सच्छील विद्वान

१. • गोत्तेण गोदमो विप्पो चाउव्वेय-संडगवि /
गामेण इंद्रभूदिति सीलवं बम्हणुत्तमो // •

--धवला १ खं. पु . ६५ /

ब्राम्हणोत्तम जीव-अजीवादि विषयक संदेह दूर करण्यासाठी महावीरांच्या जवळ आले. त्यांची शंका दूर होताच त्यांनी भ. महावीरांच्या चरणाजवळ दीक्षा घेतली व ते त्यांचे मुख्य गणधर बनले.

त्यानंतर प्रातःकाळी भ. महावीरांनी पहिला उपदेश दिला. त्याचा उल्लेख प्राचीन गाथेमधून पुढील प्रमाणे आहे.

पंचशैलपूर (पांच पर्वतांनी सुशोभित असल्यामुळे राजगृतीस

१. • पंचसेलपुरे रम्मे विउले पव्वदुत्तमे /
णाणादुमसमाङ्गणे देवदानववंदिदे //
महावीरेणत्थो कहिओ भवियलोयस्य / •

--धव.१.खं.पु.६१ /

२. श्वेतांबर साहित्यांतहि लिहिलें आहे की, प्रथम भ. महावीरांच्या समोवशरणांत केवळ देवताच उपस्थित होत्या. कोणी मनुष्य नव्हता. त्यामुळे धर्मतीर्थाचे प्रवर्तन (प्रथम उपदेश) तेथे होऊं शकला नाही. महावीरांना केवलज्ञानाची प्राप्ति दिवसाच्या ४ थ्या प्रहरांत झाली. त्यांनी जेव्हा असें पाहिले की, मध्यमा नगरींत (पावापुरी येथे) सोमिलार्य ब्राम्हणाच्या येथे यज्ञासंबंधी बरीच मोठी धार्मिक चर्चा चालू आहे व त्यासाठी देश देशांतराहून मोठमोठे विद्वान आमंत्रित केले गेले आहेत. तेव्हा हा प्रसंग त्यांना अपूर्व संधीचा वाटला. यज्ञासाठी आलेल्या या ब्राम्हणांची योग्य समजूत पटूं शकेल व धर्मतीर्थाचे ते आधारस्तंभहि बनूं शकतील अशी कल्पना येऊन त्यांनी संध्याकाळीच विहार करण्यास सुरुवात केली व ते एका रात्रीतून १२ योजन चालून गेले. मध्यमानगरीच्या महासेन नावांच्या बागेत ते पोहचलें. तेथे सकाळपासूनच समोवशरणाची रचना झालेली होती. याप्रमाणे वैशाख शु. // ११ स दुसरे समावशरण रचलें गेले. तेथे भ. महावीरांनी एक प्रहरपर्यंत गणधराशिवायच धर्मोपदेश दिला. ही गोष्ट समजतांच इंद्रभूति वगैरे आपल्या शिष्य परिवारासहित समोवशरणांत आले; शंका समाधान करुन घेऊन ते त्यांचे शिष्य बनले व नंतर वीरप्रभूंनी 'पंचशैलपूर' किंवा 'पंचपहाडी' असेंही म्हणतात.) येथे रम्य व नाना प्रकारच्या वृक्षराजींनी सुशोभित आणि देवदानवांकडून वंदित अशा 'विपूल' पर्वतावर भ. महावीरांनी भव्यजनांना उपदेश दिला.

•वर्षाच्या पहिल्याच महिन्यांत म्हणजे आषाढ महिन्याच्या वद्य पक्षांत प्रतिपदेच्या दिवशी प्रातःकाळी

अभिजित् नक्षत्राचे वेळी धर्मतीर्थाची उत्पत्ति झाली. •

•याप्रमाणे जिनश्रेष्ठ महावीरांनी सुमारे बेचाळीसाव्या वर्षी राग, द्वेष, भय इ. विकार नाहीसे करुन त्यांनी धर्मोपदेश दिला. •

भ. महावीरांनी ३० वर्षेपर्यंत अनेक देशदेशांतरीं विहार करुन धर्मोपदेश दिला. जेथे ते जात असत त्या ठिकाणी त्यांचे समोवशरण (उपदेश सभा) भरत असें व त्यांत हिंस्त्र पशू सुध्दा

बसून उपदेश ग्रहण करीत. इतकेच नव्हे तर आपलें वैमनस्य व क्रौर्य सोडून देऊन मित्रभावाने व शांतपणे राहून उपदेश श्रवण करीत असत.

याप्रमाणे भगवान कोशल, पंचाल, कलिंग, कुरुजांगल, कंबोज, वाल्हिक; सिंधू, गांधार इ. ठिकाणी विहार करून शेवटी ते पावानगरी (पावापुरी-बिहार) या ठिकाणी आले.

गणधर पदावर त्यांची नियुक्ति केली. या दुसऱ्या समावशरणानंतर राजगृहीकडे त्यांनी प्रस्थान केलें व तेथे तिसरें समावशरण रचलें गेलें आणि वर्षाकाल त्यांनी तेथेच घालविला.९९ (श्रवण भ. महावीर, पृष्ठ ४८-७३)

१. ॥वासस्स पाढममासे पढमे पक्खम्हि सावणे बहु ले /
पाहिवदपुव्वदिवसे तित्थुप्पत्ती दु अभिजिहि // ९

---धव. १.खं.पृ.६३

२. ॥णिससंसयकरो वीरो महावीरो जिणुत्तमो /

रागदोसभयादीदो धम्मतिथस्स कारओ //९ -- ज.ध.१.ख.पृ.७३

३. श्रीमत् पूज्यपाद विरचित संस्कृत निर्वाण-भक्तिमध्ये खालील प्रमाणे खुलासा आला आहे.----

एकोणतीस वर्षे पांच महिने व वीस दिवसपर्यंत ऋषी, मुनी, यती, व अनंगार या चार प्रकारच्या मुनींबरोबर व बारा गणांबरोबर विहार करून भ. महाविरांनी पावापुर येथे आश्विन व. // १४ च्या दिवशी स्वाति नक्षत्र असतांना रात्रीचे वेळी बाकीच्या चार अघातिया कर्ममलाचा नाश करून निर्वाणपद मिळविले.

सध्या जैनांत जो वीरनिर्वाण संवत प्रचलित आहे त्यास अनुसरून इ.स.पू. ५२७ मध्ये भगवंतांनी मुक्ती प्राप्त करून घेतली असें समजलें जातें. पण कांही प्राचीन ग्रंथांत शक राजाच्या ६०५ वर्षे ५ महिने अगोदर भ. महावीर निर्वाणास गेल्याचा उल्लेख मिळतो व यावरूनही याच काळाची पुष्टि होते.

॥पावापुरस्य बहिरुन्नतभूतिदेशे पद्भोतपलाकुलवतां सरसां हि मध्ये /

श्रीवधर्ममानजिनदेव इति प्रेतीतो निर्वाणमाप भगवान् प्रविधूतपात्मा //२४//९९

अर्थ - पावापुरच्या बाहेर असलेल्या कमलव्याप्त सरोवरांच्या मध्यभागी असलेल्या उन्नत भूप्रदेशावर (पर्वतावर) कर्माचा नाश करून भ. महाविरांना निर्वाण प्राप्ति झाली व तेथून अश्विन वद्य //१४ स रात्री म्हणजेच अमावस्येच्या प्रातःकाळी सूर्योदयाच्या अगोदर मुक्तिलाभ करून घेतला. याबाबतीत पुढील श्लोक लिहिले आहेत.

१. ॥णिव्वाणे वीरजिणे छव्वाससदेसु पंचवरिसेसु /

पणमासेसु गदेसु संजादो सगदिओ अहवा //१४९९//९९

-----त्रि.प्र. /

२. वासाणूणत्तीसं पंच य मासे य वीस दिवसे य /

चउविह अणगारेहि य वारहदिणेहि (गणेहि) विहरित्ता //

पच्छा पावाणयरे कत्तियमासस्स किन्हचोदसिए /

सादीए रत्तीए सेसरयं छेत्तु णिव्वाओ // ३ //९९

---ज.धव.खं.१,पृ.८१

४. भगवान महाविरानंतरची जैनधर्माची स्थिती.

भ. महाविरासंबंधी जैन व बौद्ध साहित्यांत जी कांही माहिती मिळते त्यावरून हें स्पष्ट दिसून येतें की, महावीर हे एक महापुरुष होते व तत्कालीन जनसमूहावर त्यांचा मानसिक व अध्यात्मिक प्रभाव बराच खोलवर रुजलेला होता. त्यांचा प्रभाव, व्यापक दृष्टिकोण व निस्पृहता यांचाच हा परिणाम आहे की, आजहि जैनधर्म आपल्या जन्म-भूमिमध्ये (भारतामध्ये) मूळ धरून कायम आहे; उलट बौद्धधर्म कित्येक शतकापूर्वीच येथून लुप्तप्राय झाला.

भ. महावीरांचा अनेक राजघराण्यावरहि चांगला प्रभाव होता. ते 'ज्ञातृवंशी' होते व त्यांची माता लिच्छवी गणतंत्राचे प्रमुख राजा चेटक यांची मुलगी होती. इ.स.पू.६ व्या शतकांत पूर्व भारतांत लिच्छवी राजवंश गण्यमान्य वंशापैकी होता. त्यांचे घराणें बलशाली राजघराणें म्हणून समजलें जात होतें. डॉ. याकोबींनी लिहिले आहे की, "जेव्हा चंपाचा राजा कुणिकने मोठ्या सेनेसहित राज चेटकावर आक्रमण करण्याची तयारी केली, तेव्हा चेटकाने काशी, कौशल वगैरेच्या १८ राजांना व 'लिच्छवी' आणि 'मल्लाना' बोलावून त्यांना विचारलें की, तुम्ही कुणिकची इच्छा पूर्ण करणार ? कां त्याच्याशी लढण्यास तयार होणार ? महावीरांच्या निर्वाणानंतर या घटनेच्या स्मृतीसाठी १८ राजांनी मिळून एक मोठा उत्सवहि केला." यावरून स्पष्ट होतें की, त्यावेळेसचे प्रमुख राजवंश प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्षपणे महावीरांच्या कार्यामुळें प्रभावित झालेले होते. याशिवाय भ. महावीरांचे अकरा प्रधान शिष्य होते. त्यांत प्रमुख गौतम गणधर होते. भ. महावीरानंतर त्यांच्या शिष्यगणामध्ये तीन केवलज्ञानी होते. प्रथम गौतम गणधर, दुसरे सुधर्मस्वामी व तिसरे जंबूस्वामी. त्यानंतर पांच श्रुतकेवली झाले. १. विष्णू २ नंदिमित्र ३ अपराजित ४ गोवर्धन व पांचवे भद्रबाहू. अंतिम श्रुतकेवली भद्रबाहू मगधांत दुष्काळ पडल्यानंतर आपला मोठा जैन संघ घेऊन दक्षिणेकडे विहार करूं लागले. त्यामुळे तामिळ, आंध्र व कर्नाटक प्रदेशांत जैनधर्माचा मोठा प्रभाव झाला.

म्हणून भ. महावीरानंतरच्या जैनधर्माच्या परिस्थितीचा परिचय करून देण्यासाठी तिची दोन विभागांत विभागणी करणें अयोग्य ठरणार नाही. १ उत्तर भारतांतील जैनधर्माची स्थिती व २ दक्षिण भारतातील जैन धर्माची स्थिती.

उत्तर भारतांतील जैनधर्म.

उत्तर भारताच्या निरनिराळ्या प्रांतांतील ही स्थिती व त्याचा राजघराण्यावरील प्रभाव पाहण्यापूर्वी तेथील एकूण स्थितीचें विहंगमावलोकन करणें अयोग्य ठरणार नाही.

निरनिराळ्या बौद्धइतिहास तज्ज्ञांच्या लिहिण्यावरून असे दिसून येतें की, बुद्ध निर्वाणानंतर प्रथम शतकांत उत्तर भारतांतील निरनिराळ्या विभागांत जैनलोक प्रमुख होते. चीनी यात्रेकरु हयुएनत्संग इ.स.च्या ७व्या शतकांत भारतांत आला. त्याने नालंदाच्या विहाराचें वर्णन करतांना आपल्या यात्रावर्णनांत जिहिलें आहे की, 'ज्योतिष विद्यातज्ज्ञ अशा एक निर्ग्रथ (जैन) साधूंनी नव्या घटनेच्या यशस्वितेची भविष्य वाणी वर्तविली होती.' यावरून त्याकाळी मगध राज्यांत जैनधर्म पसरलेला होता हें स्पष्ट दिसतें. जैनधर्माच्या उन्नतीचा दुसरा प्रमुख पुरावा म्हणजे 'अशोकाची घोषणा' हा होय. या घोषणेंत निर्ग्रथांना दान करण्याची आज्ञा केली आहे. सुरुवातीस 'निर्ग्रथ' याच नांवाने जैन प्रसिध्दीस आलेले होते. वरील घोषणेवरून अशोकाचे वेळीं जैननिर्ग्रथ पात्र मानले जात होते व त्यांचा इतका प्रभाव होता की, अशोकालाही त्यांचा प्रमुख पात्र रूपाने निर्देश करणें आवश्यक समजावें लागले.

उत्तर भारतांत जैनधर्माच्या प्रगतीच्या दृष्टीनं कलिंगाचें नांव उल्लेखनीय आहे. इ.स.पू.२ व्या शतकांतील प्रसिध्द असा सम्राट खारवेलचा शिलालेख कलिंगमधील जैनधर्माच्या वैभवशाली भरभराटीला निश्चितपणें दाखवितों. श्री. रंगास्वामी अयंगारांच्या मताप्रमाणे बौद्ध धर्माच्या प्रचारासाठी अशोकाने आपल्या राजवटीमध्ये जो उत्साह दाखविला व वाहून घेतलें, त्याचा परिणाम असा झाला की, मगधांतील जैनधर्माचें केंद्र स्वाभाविकपणे हलवलें जाऊन तें कलिंग येथे गेलें. हयुएनत्संगच्या वेळेपर्यंतहि जैनधर्माचा येथे चांगलाच प्रभाव होता.

खारवेलाच्या शिलालेखाप्रमाणे प्रसिध्द असलेल्या मथुरेच्या शिलालेखावरून असे स्पष्ट दिसून येतें की, इ.स.च्या पहिल्या शतकाच्या अगदी सुरुवातीपासून 'मथुरा' हे जैनधर्माचे प्रसिध्द केंद्र होतें.

याप्रमाणे भ. महावीरांच्या निर्वाणानंतर जवळजवळ पांच शतकें पर्यंत जैनधर्म उत्तर भारतांतील निरनिराळ्या प्रदेशांत प्रभावशाली असून प्रभावक रीतीने प्रगति करीत होता. पण पुढे सातव्या शतकापासून मात्र त्याच्या अवनतीस प्रारंभ झाला.

यापुढे उत्तर भारतांतील प्रत्येक प्रांतात, भ. महावीरानंतरच्या जैन धर्माच्या स्थितीचा परिचय करून देतांना ज्यांनी जैनधर्माचा अंगीकार केला, जे जैन धर्मीय हेते किंवा ज्यांच्या सहाय्याने जैनधर्म चांगला फुलला व फळास आला, अशाच राजवंशांचा व प्रमुख राजांचा परिचय करून दिला जाईल पण त्या अगोदर उत्तर भारतांतील प्रारंभिक इतिहासाचे अवलोकन करणे अनुचित होणार नाही.

भ. महावीरांच्या वेळी मगधाच्या सिंहासनावर शिशुनागवंशी राजे 'बिंबिसार' उर्फ 'श्रेणिक' विराजमान होते. त्यांचा उत्तराधिकारी त्यांचा पुत्र अजातशत्रु (कुणिक) होता. अजातशत्रुने आपले आज्ञे चेटकाच्याच राज्यावर आक्रमण करून वैशाली व लिच्छवी देश मगध साम्राज्यांत विलीन करून घेतले व राजगृहीच्या ऐवजी वैशाली ही राजधानी बनविली. अजातशत्रुचा मुलगा उदयन याने 'पाटलीपुत्र' ही मगधाची राजधानी केली. या वंशाचा नाश झाल्यावर मगधाचे राज्य नंद वंशाने घेतले व नंतर चंद्रगुप्त मौर्याने नंदाचे सिंहासन काबीज केलें. चंद्रगुप्तानंतर त्याचा मुलगा बिंदुसार व त्यानंतर अशोक गादीवर आला. अशोकानंतर त्याचे चार उत्तराधिकारी येथे राज्य करित होते. शेवटचा मौर्य सम्राट बृहद्रथ यास त्याचा सेनापति पुष्यमित्र याने मारून सिंहासन काबीज केलें. व याप्रमाणे श्रृंगवंशाचे राज्य सुरु झाले.

पुष्यमित्र मगधाच्या गादीवर येतांच त्यास दोन प्रबळ शत्रुंशी सामना करावा लगाला. १ वायव्य सहद्व प्रांतांकडून 'मनींद्र' याने त्याच्या राज्यावर आक्रमण केलें. व दक्षिणेकडून कलिंगराजा 'खारवेल' ने स्वारी केली. तिसऱ्या पिढीनंतर श्रृंगवंश हाहि नाहीसा झाला व त्या नंतर दक्षिणेकडील आंध्रांचे राज्य सुरु झाले. इ. सनाच्या ४थ्या शतकाच्या प्रारंभी आंध्रापैकी एक अधिकारी उपधिगुप्त याने गुप्त वंशाचा पाया घातला. असो या प्रकारे उत्तरेकडील इतिहासाची सर्व साधारण रुपरेषा आहे. त्यांचे विस्तृत वर्णन पुढें देत आहोंतच.

१. बिहार प्रांतांतील जैनधर्म .

बिहार ही भ. महावीरांची जन्मभूमि, तपोभूमि व निर्वाणभूमि आहे, त्याबरोबरच ती त्यांची कर्मभूमीही आहे. तेथील राजघराण्याशी त्याचा कौटुंबिक संबंधही होता. त्यामुळें त्यांचेवेळी व त्यांच्यानंतरही तेथे जैनधर्माचा चांगला प्रसार झाला. कित्येक राजे व राजघराणे यांनीहि तो धर्म स्वीकारला. त्यापैकी कांहीचा परिचय पाहूं.

राजा चेटक.

जैन साहित्यांत वैशालीचा राजा चेटक अतिप्रसिध्द आहे. कारण एकतर हा राजा भ. महावीरांचा मोठा उपासक होता व दुसरें म्हणजे भ. महावीरांची माता देवी त्रिशला ही चेटक राजाची मुलगी होती. त्यास ८ मुली होत्या व त्यांचा तत्कालीन प्रमुख राजघराण्यांत विवाह झाला होता. सिंधुसौवीर देशाचा उदयन, अवन्तीनरेश प्रद्योत, कौशांबीचा राजा शतानीक, चंपादेशाचा राजा दधिवाहन व मगधचा राजा श्रेणिक (बिंबिसार) हे सर्व चेटक राजाचे जांवई होते. जैन साहित्यांतील 'कुणिक' बौध्द साहित्यांतील 'अजातशत्रु' या नांवाने प्रसिध्द मगधसम्राट व त्याचप्रमाणे जैन, बौध्द व ब्राम्हाण संप्रदायाच्या कथासाहित्यांतील प्रसिध्द राजा 'उदयन' हे दोन्ही चेटक राजाचे सख्खे दौहित्र (नातु) होते. राजा चेटक भारताच्या तत्कालीन गणसत्ताक राज्यांतील एका मुख्य राज्याचे नायक होत व ते जैन श्रावक होते. त्यांची अशी प्रतिज्ञा होती की, जैनाशिवाय दुसऱ्या कोणाशी आपल्या मुलींचा विवाह करावयाचा नाही. राजा उदयनाच्या राणीने आपल्या महलांत एक चैत्यालय निर्माण केले होतें व त्यांत दररोज जिनेंद्र भगवंतांची पूजा होत असे. सुरुवातीस राजा उदयन तापसधर्मीयांचा भक्त होता परंतु पढे हळूहळू त्याची जिनेंद्र भगवंतावर श्रद्धा जडूं लागली होती.

स्व.डॉ. याकोबी लिहितात की, चेटक जैनधर्माचा महान आश्रयदाता होता. त्यामुळे वैशाली हें जैनधर्माचें मोठे संरक्षक केंद्र बनलेलें होतें, म्हणून बौध्दांनी त्यास पाखंडी लोकांचा मठ असें म्हटलेले आहे.

राजा श्रेणिक (इ.स.पू.६०१ ते ५५२)

भारताच्या इतिहासांत अतिप्रसिध्द मगधाधिपति राज बिंबिसार हा जैनसाहित्यांत राजा 'श्रेणिक' या नांवाने प्रसिध्ददीस आला आहे. हा राजा प्रथम बौध्द धर्मानुयायी होता. एकेवेळीं कोणी चित्रकाराने त्यास एका राजकन्येचें चित्र भेट दिलें. तें चित्र पाहून राजा मोहित झाला व चित्रकारास त्या मुलीच्या वडीलांचे नांव विचारलें तेव्हा ती वैशालीच्या चेटक राजाची सर्वात लहान मुलगी 'चेलना' आहे, असें त्यास समजून आलें. श्रेणिक राजाने चेटकाजवळ तिची मागणी केली. परंतु विधर्मी राजास मी आपली कन्या देऊं शकत नाही व राजा श्रेणिक हा विधर्मी असल्यामुळे त्यास ती कन्या देता येत नाही. असें सांगून त्याने श्रेणिकाची मागणी फेटाळली. तेव्हा श्रेणिकाचा मोठा मुलगा अभयकुमार याने कुशलतेने चेलनेचें हरण केलें व तिला आपल्या वडिलांच्या स्वाधिने केलें. त्या दोघांचाहि विवाह झाला. हळूहळू चेलनेने राजा श्रेणिकाचें मन जैनधर्माकडे वळविले व तो भ. महावीरांचा अनुयायी झाला तसेच महावीरांच्या उपदेशसभेचा तो सर्वात मुख्य असा अनुयायी झाला तसेच महावीरांच्या उपदेशसभेचा तो सर्वात मुख्य असा श्रोता बनला. कोणत्याही प्राचिन जैन कथासाहित्यांत राजा श्रेणिकाने प्रश्न विचारल्यावर भगवंतांनी अमुक अमुक उत्तर दिलें, असा उल्लेख मिळतो. चेलनेपासून श्रेणिकास कुणिक (अजातशत्रु) नांवाचा पुत्र झाला. जेव्हा कुणिक मगधच्या सिंहासनावर बसला तेव्हा त्याने आपले वडील श्रेणिक यांना कैद करून पिंजऱ्यांत बंद केले. एक दिवस कुणिक हा आपल्या मुलाशी लडिवाळपणे खेळत होता; त्याच्याजवळ त्याची आई चेलना हिही बसलेली होती त्याने आपल्या आईस विचारले. "आई! ज्याप्रमाणे मी आपल्या मुलावर प्रेम करतो तसें दुसरे कोणी आपल्या मुलावर करीत असेल काय?" तो प्रश्न ऐकून चेलनेच्या डोळ्यांत अश्रू चमकले. कुणिकने त्यांचे कारण विचारले तेव्हा ती म्हणाली "बाळा! तुझ्या वडीलांचें तुझ्यावर फारच प्रेम होतें तूं जेव्हा फार लहान होतास तेव्हा तुझ्या हातांच्या बोटास फार त्रास होत होता, रात्रभर तुला झोप येत नसें. त्यावेळी तुझे वडील रक्त आणि पू यांनी भरलेलें तुझे बोट आपल्या तोंडांत ठेऊन झोपत व त्यामुळे तुला शांति मिळत असे." हें ऐकतांच कुणिकचे डोळे उघडले व आपल्या कृत्याचा पश्चात्ताप होऊन व पिंजरा तोडून बाहेर काढण्यासाठी तो कुन्हाड घेऊन निघाला. अशा अवस्थेंत त्यास येत असलेला पाहून हा मला मारण्यासच येऊं लागला आहे असें समजून तो येण्याच्या आंतरच श्रेणिकाने पिंजऱ्यावर आपले डोकें जोरांत आपटलें व तो मेंला. पुढे जेव्हा (८२००० वर्षांनी) पुनः जैनधर्माचे तीर्थकार होऊं लागतील तेव्हा 'राजा श्रेणिक' प्रथम तीर्थकार होतील.

अजातशत्रु (इ.स.पू.५५२ ते ५१८)

बौध्द साहित्यांत अजातशत्रूने बौध्द धर्माचा अंगीकार केल्याचा उल्लेख मिळत असला तरी संशोधनांतून असें दिसून येतें की, अजातशत्रु हा जैन धर्माकडे अधिक आकृष्ट होता. स्व.डॉ. याकोबी जैनसूत्रांच्या प्रस्तावनेंत लिहितात 'अजातशत्रूने आपल्या राजवटीच्या सुरुवातीस बौध्दांना कसलीच सहानभूती दाखविली नव्हती. तरी बुध्द निर्वाणाच्या आठ वर्षे अगोदरपासून त्याने बुध्दास आश्रय देणें सुरू केलें. परंतु त्यावेळी तो सद्भावनेपूर्वक बौध्द धर्मानुयायी झाला होता असें आम्हास वाटत नाही; कारण असे की, जो मनुष्य उघडपणे आपल्या वडिलांचा खून करूं शकतो व त्याचप्रमाणे आपल्या आजोबा बरोबर लढाई करतो, तो अध्यात्मज्ञानासाठी फार भुकेलेला होता. असे आम्ही मानूं शकत नाही. त्याचें धर्मपरिवर्तन करण्याचा उद्देश काय होता, याचें आपण सहजासहजी

अनुमान करू शकतो. मुख्य गोष्ट अशी होती की, त्याने आपले आजोबा वैशालीचे राजे यांच्या बरोबर युद्ध केले होते. हा राजा भ. महावीरांचा मामा होता व जैनां चा संरक्षक होता. अशा प्रकारे त्यावर चढाई केल्यामुळे अजातशत्रु हा जैनांची सहानुभूती गमाऊनच बसलेला होता. म्हणून प्रतिस्पर्धी बौद्धधर्मास मिळण्याचे त्याने ठरविले होते. यापुढे डॉ. याकोबी असेही लिहीतात की, ‘अजातशत्रुने वैशाली जिंकलेली होती, व दुसरी गोष्ट म्हणजे नंद व मौर्य साम्राज्याचा पाया उभा केला होता. याप्रकारे मगध साम्राज्याची सीमा वाढविल्यामुळे जैन व बौद्ध या दोन्ही धर्मांना आपल्या प्रसारासाठी नवीन क्षेत्र खुले झाले होते. त्यामुळे ते व तात्पुरते महत्व प्राप्त करून राहिलेले होते, अशावेळी हे दोन्ही धर्म इतकी मोठी सफलता प्राप्त करण्यास समर्थ झाले होते. याचे दुसरे मुख्य कोणतेच कारण नसून हा केवळ एक मंगलकारी राजनैतिक संबंध होता.’ आमच्या मताप्रमाणे जैन व बौद्धांच्या सफलतेचे कारण केवळ राजनैतिक संबंध एवढेच नव्हते. त्याशिवाय आणखीही कारणे असली तरी हे एक त्यापैकी प्रबळ कारण होते एवढेच ! असो.

नंदवंश (इ.स.पू.३०५)

उदायीच्या नंतर मगधाच्या सिंहासनावर नंदवंशाने आपला अधिकार प्राप्त केला. महाराज खारवेलच्या शिलालेखावरून असे दिसून येते की, महाराज नंदांनी आपल्या राज्यकालांत कलिंग देशावर चढाई केली होती व त्यांनी कलिंग राजघराण्यातील श्री. ऋषभदेवांची प्रतिमा उचलून आणली. या घटनेनंतर ३०० वर्षांनी कलिंगाधिपती खारवेल याने जेव्हा मगधावर स्वारी करून तो भाग जिंकला, तेव्हा तत्कालीन मगधाधिपति पुष्यमित्राने ती प्रतिमा खारवेलला परत देऊन त्यास खुष केले. अशा प्रकारे एक उच्च प्रतिमा ३०० वर्षेपर्यंत एका राजघराण्यांत सुरक्षित राहते याचा अर्थ असा की, नंदवंशात त्या मूर्तीची पूजा होत असावी. जर असे नसते व नंदवंश हा जैनधर्माचा विरोधी असता, तर ही मूर्ति अशाप्रकारे इतके दिवस सुरक्षित राहिली नसती. ‘मुद्राराक्षसांत’ असाही उल्लेख आहे की, चाणक्याने नंद राजाचा मंत्री जो ‘राक्षस’ त्यास विश्वासांत घेऊन फसविण्यासाठी आपला एक हेर ‘जिवसिध्दी’ यास क्षपणक बनवून पाठविले होते. क्षपणकाचा अर्थ नग्न जैन साधू असा कोशग्रंथामध्ये आढळतो. म्हणून नंदाचा मंत्री राक्षस हा जैन होता व राज नंदहि जैन असण्याचा संभव दिसतो.

मौर्यसम्राट चंद्रगुप्त (इ.स.पू.३२०)

मौर्यसम्राट चंद्रगुप्त हे जैन होते. यांच्यावेळी मगधांत बारा वर्षांत दुष्काळ पडला होता. त्यावेळी आपल्या पुत्रावर राज्यभार सोंपवून आपले धर्मगुरु जैनाचार्य भद्रबाहू यांच्याबरोबर ते दक्षिणेकडे गेले. व तपःसाधना करून बारा वर्षांनंतर चंद्रगिरी पर्वतावर स्वर्गवासी पावले. याला अनेक ऐतिहासिक पुरावे मिळतात. अतिप्राचीन जैनग्रंथ ‘तिलोयण्णत्ती’ यांत लिहिले आहे की, ‘मुकुटधारी राजांमध्ये शेवटचे चंद्रगुप्त यांनी जिनदीक्षा घेतली व यांच्यानंतर कोणत्याच मुकुटधारी राजाने जिनदीक्षा घेतली नाही.’ (पृ. १४६)

सुरुवातीस इतिहासज्ञ या गोष्टीच्या सत्यतेवर विश्वास ठेवीत नव्हते. परंतु जेव्हा म्हैसूर राज्यांतील श्रवणबेळगोळा येथील चंद्रगिरी पर्वतावरील लेख प्रकाशांत आले, तेव्हा इतिहासज्ञांना ही गोष्ट स्वीकारावी लागली. लेवीस राईस यांनी सर्वप्रथम या शिलालेखांचे संशोधन करून त्यांचा अनुवाद केला. त्यामुळे विद्वानांचे संशोधनकार्य बरेच सुलभ झाले. ‘चंद्रगुप्त जैन होता व तो दक्षिणेकडे आला होता’ या त्यांच्या माताचे मि. थॉमस सारख्या प्रमुख विद्वानांनी प्रभावी समर्थन केले आहे. ‘जैनधर्म किंवा अशोकपूर्व धर्म’ या आपल्या लेखांत ते म्हणतात. ‘चंद्रगुप्त जैन होता’ ही गोष्ट लेखकांनी सहज स्वाभाविक बाब यास्वरूपानेच मानली आहे. यासाठी कोणत्याही प्रमाणाची आवश्यकता नाही इतकी ही सत्य घटना आहे. कारण या घटनेचे लेखी पुरावे सापेक्षतः प्राचीन

आहेत व स्पष्टपणे संदेहरहित आहेत. कारण त्यांच्या सूचीत अशोकांचे नांव नाही. अशोक आपले पितामह चंद्रगुप्तापेक्षा अधिक शक्तीशाली होता व जैनलोक त्याच्या बाबतीत सप्रमाण असा दावा करू शकत होते की, तो जैनधर्माचा चांगला बलशाली आधार व आश्रयदाता होता. कदाचित अशोकाने आपलें धर्मापरिवर्तन तर केले नसावे? मेगॅस्थिनीसची साक्ष सुध्दा हेंच सूचित करते की, चंद्रगुप्ताने श्रमणांची धार्मिक शिक्षा दीक्षा स्वीकारली होती व ब्राम्हण धर्मीय सिध्दांत तो मानीत नव्हता. याप्रमाणे साधारणतः सर्व विद्वान या विषयांत एकमत आहेत की, चंद्रगुप्त जैन होता.

चंद्रगुप्तांनी राज्यत्याग केल्यावर ते श्रवणबेळगोळा येथे जैनसाधू होऊन मरण पावले या गोष्टींचे समर्थन स्व. डॉ. व्ही. ए. स्मिथ यांनी आपल्या ‘भारतवर्षाचा प्राचीन इतिहास’ नामक ग्रंथाच्या प्रथम आवृत्ती मध्ये केलें आहे. चंद्रगुप्ताच्या मृत्यूबद्दल लिहीत असतांना ते म्हणतात “चंद्रगुप्त लहान वयांतच राजसिंहासनावर बसला होता. आणि त्याने फक्त २४ वर्षे राज्य केलें होते म्हणून ५० व्या वर्षापूर्वीच तो बहूतेक मेला असावा.” याप्रमाणे त्याच्या मृत्युकाळा संबंधी अनिश्चितता आहे. तो कशाप्रकारें मेला हे इतिहासज्ञ सांगू शकत नाहीत. जर तो रणांगणावर मेला असता किंवा चांगल्या अवस्थेत मेला असता तर या घटनेचा उल्लेख मिळाला असता. लेवीस राईसने शोधलेल्या श्रवणबेळगोळाच्या शिलालेखांना अविश्वसनीय मानलें तर जैनांची सर्व परंपरा व उल्लेख हे अविश्वनीय मानावे लागतील व इतिहासज्ञांनी इतके दूर जाणें अति आपत्तिजनक होईल. अशा अवस्थेंत लेवीस राईस म्हणतात त्याप्रमाणे जर आम्हीं विश्वास केला की, “ चंद्रगुप्त जैन व्रतें धारण करुन महान् आचार्य भद्रवाहूबरोबर चंद्रगिरी पर्वतावर गेले होते.” तर त्यांत कसलीच चूक होणार नाही. याच पुस्तकाच्या दुसऱ्या आवृत्तींत त्यांनी आपलें मत बदललें परंतु तिसऱ्या आवृत्तींत त्यांनी आपली चुक पुन्हा सुधारली व लिहिले की, “ माझी आतां खात्री होऊं लागली आहे की, जैनांचे हें म्हणणें बहुतेक मुख्य मुख्य बाबतींत यथार्थ असून चंद्रगुप्त खरोखर राज्यत्याग करुन जैन मुनी झाले होते.”

स्वर्गीय श्री. के. पी. जयस्वाल लिहितात की, “ चंद्रगुप्त आपल्या कारकीर्दीच्या शेवटी जैन झाले होते व नंतर राज्यत्याग करुन त्यांनी जैनदिक्षा घेतली होती व मुनी अवस्थेंत ते मरण पावले, हें जैनांचे म्हणणें न मानण्यास कोणतेंही कारण नाही. असें मानणारा मी कांही पहिलाच व्यक्ती नाही. मि. राईस की, ज्यांनी श्रवणबेळगोळाच्या शिलालेखांचे पूर्णपणे अध्ययन केलें आहे. त्यांनी या मतास पूर्णपणे अनुकूल असें आपले मत प्रदर्शित केलें आहे.” मि. व्ही. स्मिथ हेहि शेवटी या मताकडे झुकलेले होते.

सम्राट अशोक (इ.स.पू.२७०)

सम्राट अशोक चंद्रगुप्ताचा नातू होता. जैनग्रंथांत हा जैन असल्याचे अनेक पुरावे मिळतात. कांही विद्वानांचें (इंडियन अँटिक्वेरी ; अंक ५) असें मत आहे की, अशोक सुरुवातीस जैनधर्मोपासक होता व नंतर बुध्द झाला या बाबतींत अशोकाच्या कांही लेखांचे प्रमाण दिलें जातें, परंतु त्यांत तो स्पष्टपणे बुध्द झाल्याचे कांही उल्लेख आढळत नाहीत. उलट जैनसिध्दांतांचे अनुकरण त्यांत अधिक होतें. याचे उपनांव ‘देवानां पिय पियदसि’ असें आढळतें, ‘देवानां पिय’ हें विशेषण विशेषतः जैन-ग्रंथात राजाची उपाधि म्हणून दिलें जातें परंतु अशोकाच्या २२ व्या वर्षाच्या ‘भावरा’ च्या प्रशस्तींत ते बौध्द असल्यांचे स्पष्ट प्रमाण आहे. पण तेथे त्याची पदवी म्हणून फक्त ‘पियदसि’ एवढेंच लिहिलें आहे, यांत ‘देवानां पिय’ असें लिहिलें नाही. तेंव्हा मध्यंतरीच तो जैनांचा बौध्द झाला असावा. विद्वानांचे असेंही मत आहे की, अशोकाने अहिंसेच्या बाबतींत जे नियम प्रचलित केले होते ते बौध्दापेक्षा जैनांपेक्षा जैनांशीच अधिक मिळते जुळते आहेत. उदा: ‘पुष्कळसे पक्षी व चतुष्पवाद जे उपयोगामध्ये येत नाहीत त्यांना किंवा खाण्यामध्ये येत नाहीत त्यांना सुध्दा मारण्याचा निषेध करणें’ तसेच ‘केवळ अनर्थ व हिंसा यासाठीं जंगल जाळण्याचा केलेला निषेध व कांही खार तिथी व पर्व यावेळी बंद केलेली जीवहिंसा या गोष्टी जैनत्वाच्या द्योतक आहेत.’ बौध्द

शास्त्राचे अधिकारी तज्ज्ञ प्रो. कर्नल असे म्हणतात की, 'अशोकाच्या राज्य-नीतीत संशोधन करुनहि बौध्दांचा प्रभाव मिळत नाही, तसेच मितव्ययी जीवनाशी संबध अशा त्याच्या आज्ञा किंवा जाहीर घोषणा बोध्दापेक्षा जैनतत्त्वार्शींच अधिक मिळत्या जुळत्या आहेत.'

संम्राट संप्रति (इ.स.पू.२२०)

संप्रति हा अशोकाचा नातू होता व यास जैनाचार्य 'सुहस्ति' यांनी उज्जैनमध्ये जैनधर्माची दीक्षा दिली होती. त्यानंतर अशोकाने बौध्द धर्मासाठी जें केले तेंच संप्रतीने जैनधर्मासाठी केलें होतें. वायव्य सारहद्दीकडील अनार्य देशांतही संप्रतीने जैनधर्माचे प्रचारक पाठविले. तेथे जैनसाधूसाठी अनेक विहार स्थापन केले. अशोकाप्रमाणेच त्यानेहि अनेक मोठमोठया इमारती बांधविल्या. राजपुतान्यामधील कित्येक जैन कलाकृती तत्कालीन असल्याचें सांगतात. कांही विद्वानांच्या मताप्रमाणे अशोकाच्या नावांने प्रसिध्द असलेले शिलालेख हे सुध्दा संप्रतीने लिहविले असावेत.

त्याप्रमाणे महावीर स्वामीपासून ४०० वर्षेपर्यंत जैनधर्मी राजा श्रेणिक, महाराज चंद्रगुप्त मौर्य व त्यांचे पुत्रदिकांनी भारतवर्ष व त्यांच्या बाहेरहि राज्य केलें. याकाळांत जैनधर्माचा व्यापक प्रमाणवर प्रभावी प्रचार राहिला. यानंतर मौर्य साम्राज्याचा ऱ्हास होऊं लागला व या घराण्यांतील अंतिम सम्राट बृहद्रथ यास त्याचा ब्राम्हणम सेनापति पुष्यमित्र याने त्यास ठार मारुन राजसत्ता आपल्या हातांत घेतली. याने मात्र श्रमणावर बराचसा अत्याचार केला व त्यांचे विहार व स्तूप नष्ट केले.

१. भारतीय इतिहासकी रुपरेखा या ग्रंथांत पु. ६१६ वर खालीलप्रमाणे उल्लेख आढळतो.

“कुणालसुनुस्त्रिखण्डभरताधिपः परमार्हती अनार्यदेशेष्वपि प्रवर्तितश्रमणविहारः सम्प्रति महाराजाऽसौ अभवत्/

”

म्हणजे कुणालाच पुत्र महाराज संप्रति हा भारताच्या तीनखंडांचा स्वामी होता व अर्हत् भगवंताचा भक्त-जैन होता. याने अनार्य देशांतहि श्रमण जैन मुनींचा विहार करविला होता.

२ ओरासांतील जैनधर्म.

कलिंग चक्रवर्ती खारवेल (इ.स.पू.१७४)

कलिंग येथे अतिप्राचीन काळापासून जैनधर्माचा प्रभाव होता. इ.स.पू.४२४ च्या आसपास मगध सम्राट नंदाने कलिंग जिंकून तेथून जिनेंद्र भगवंताची मूर्ति मगध येथे नेली होती. सम्राट संप्रतीच्यावेळी चेदीवंशाचे पुनः राज्य झालें. खारवेल हा या वंशातील प्रसिध्द सम्राट होता. कलिंग चक्रवर्ती महाराज खारवेल हा या वंशातील प्रसिध्द सम्राट होता. कलिंग चक्रवर्ती महाराज खारवेल यांचे तत्कालीन राजकारणांत सर्वांत अधिक महत्व होतें. त्यांच्या हत्ती गुंफेत आढळणाऱ्या शिलालेखाचा उल्लेख अगोदर आला आहेच. त्या लेखाप्रमाणे खारवेल जैन होता एवढेच नव्हे तर ओरिसाचें सर्व राष्ट्रच त्यावेळी प्रामुख्याने जैनमय होतें. स्व.के.पी.जायस्वाल हे लिहितात 'ओरिसांत जैनधर्माचा प्रवेश शिशुनागवंशी राजा नंदवर्धन याच्यावेळी पाला होता. खारवेलच्या वेळेच्या आगोदरच उदयगिरी पर्वतावर अर्हतांचे मंदिर होतें. याचा उल्लेख खारवेलच्या लेखांत आला आहेच. यावरून असें दिसून येतें की, खारवेलच्या वेळी जैनधर्म कित्येक शतकांपर्यंत ओरिसाचा राष्ट्रीय धर्म राहिलेला होता.'

महाराजा खारवेलास १५व्यावर्षी युवराजपद प्राप्त झालें व २४ व्या वर्षी त्यांचा महाराज्यभिषेक झाला. त्यानंतर दुसऱ्याच वर्षी त्याने सालकर्णीची पर्वा न करतां पश्चिमेकडे आपलें सैन्य पाठविलें व त्या सेनेने भूषिक नगरास पराजित केलें. चवढ्या वर्षी खारवेलने पुनःपश्चिमेकडे स्वारी केली तेव्हा रड्डिकांच्या भुजकांनी आपले मुकुट व छत्रश्रृंगार देऊन ते त्याच्या चरणीं नतमस्तक झाले. वाख्त्रीचा यवन राजा दिमित एक मोठे सैन्य घेऊन मध्यप्रदेशावर चालून आला होता. खारवेलने त्याच्याशी सामना करुन त्यास पळतां भुई थोडी करुन टाकली. मध्यप्रदेशांतून यवनांचे

पूर्ण उच्चाटन करण्यांचे श्रेय पूर्णपणे खारवेलकडेच जाते. १२व्या वर्षी त्याने पंजाबवर चढाई केली. सातकर्णीच्या राज्यावर दोन स्वाऱ्या केल्यावर व यवनराजा दिमित याला मध्यप्रदेशांतून पिटाळून लावल्यावर खारवेल तत्कालीन सर्व राजेलोकांमध्ये प्रमुख मानला जाऊं लागला होता. आतापर्यंतम त्याने आपल्या कर्लिंग देशाच्या आसपास पश्चिमेकडील मुषिकराज्य व महाराष्ट्रावर आणि उत्तरेकडे जवळ असलेल्या मगधावरच स्वारी केली होती. परंतू आता त्याने उत्तर व दक्षिणेकडे अति दुरदुर दिग्विजय करण्यास सुरुवात केली. त्याची सत्ता चारहि दिशांस भारताच्या अंतिम सीमेपर्यंत पोहोचली. १२ व्या वर्षी त्याने उत्तरापथच्या राज्यांना जेरीस आणले. मगधावर चढाई केल्यावर मगधचा राजा पुष्पमित्र यास दातीं तृण धरावयास लावून नतमस्तक केले आणि राजा नंदांनी नेलेली कर्लिंग येथील जिनमूर्ती पुनः कर्लिंगांत स्थापन केली. या महाविजयानंतर त्याने जेव्हा शुंग व सातवाहन आणि उत्तरापथचे यवन या सर्वांना शरण आणले तेव्हा खारवेलने जैनधर्माचे महान् अनुष्ठान केले. त्याने भारतवर्षातील जैनमुनी, जैनतपस्वी, ऋषी व विद्वान पंडित यांना बोलावून एक धर्म संमेलन केले. जैनसंघाने खारवेलास त्याचे महाविजय लक्षांत घेऊन 'खेमराजा', 'भिकुराजा', 'धर्मराजा' इ. पदव्या दिल्या. राजा खारवेलच्या कारकीर्दीमध्ये जैनधर्माचा महान् उत्कर्ष साधला गेला.

या शिलालेखांत सं. १६५ दिला आहे. हा संवत् स्व. जायस्वाल यांनी मौर्य संवत् म्हणून सिध्द केला आहे. हा महाराजा चंद्रगुप्ताच्या राज्यरोहण (इ.स.पू.३२१) काळापासून सुरु झालेला आहे. एका राजाने, दुसऱ्या स्वतंत्र राजाने सुरु केलेल्या संवताच्या उपयोग कां करावा? या बाबत श्री. जयस्वालजींचें म्हणणें असें आहे की, चंद्रगुप्त जैन होता हें जैन शिलालेखावरून सिध्दच आहे. तेव्हा एक जैन राजाने चालविलेल्या संवताचा उपयोग दुसऱ्या जैन राजाने केला तर त्यात आश्चर्य कसले?

याप्रमाणे बिहार व ओरिसा येथे भ. महावीरानंतरही जैनधर्माचा बऱ्याच प्रमाणांत उत्कर्ष झाला. इ.स.३०८ मध्ये पाटलीपुत्राजवळील एका गावांच्या छोटया राजाने चंद्रगुप्तास लिच्छवी वंशाची कन्या कुमारदेवी दिलेली होती. हा लिच्छवी वंश वैशालीच्या त्या चेटक राजाचा वंश आहे की, ज्याने महावीर स्वामीचे पिता श्री. राजा सिध्दार्थ व मगधचे राजा श्रेणिक वगैरेंना आपल्या मुली दिल्या होत्या. अशा गौरवशाली वंशातील कन्येशी आपला विवाह होतो, ही गोष्ट सम्राट चंद्रगुप्ताने गौरवास्पद मानलेली होती. वास्तविक या संबंधामुळेच ते महाराजा झाले. त्यांनी आपल्या नाण्यावर 'लिच्छवी यांची पुत्री' म्हणून आपल्या स्त्रिची मूर्ति काढलेली होती. त्यांचे वंशज, लिच्छवी वंश आपले मामकुळ आहे या गोष्टीचा अभिमान बाळगीत असत. परंतु पुढे एका बुध्द साधूच्या उपदेशाने या चंद्रगुप्ताने बौध्दधर्म स्वीकारला. व पुढे त्याचा मुलगा समुद्रगुप्त याने ब्राम्हणधर्म स्वीकारला. तरीहि इ.स.६२९ मध्ये आलेला चीनी यात्री ह्युएनत्संग याने नालंदा, वैशाली, राजगृह, पुंडवर्धन या ठिकाणी अनेक निर्ग्रंथ साधू पहिलेले होते. कर्लिंग देश जैनांचे मुख्य केंद्र असल्याचें तो म्हणतो. यावरून स्पष्ट आहे की, खारवेलानंतरही इतक्या दीर्घ काळापर्यंत जैनधर्म कर्लिंगांत प्रचलित होता. सम्राट खारवेलानंतर इतका प्रभावशाली असा जैन राजा झाला नाही. जरी जैनधर्म पुढे साधारणतः सर्व राजवंशामध्ये फळला, फुलला व अनेक राजांनी त्यास सहाय्याहि दिलें, तरीही ज्यांना आपण पूर्ण जैन म्हणूं शकूं असे जैन राजे पुढे कमी कमीच होत गेले.

३. बंगालमधील जैनधर्म.

कांही विद्वानांच्या दृष्टीने, जैनधर्माचे मूळस्थान व पवित्र स्थानहि मगध व पश्चिम बंगाल हें समजलें जातें. यावेळी बंगालमध्ये बौध्द धर्मापेक्षा जैनधर्माचा विशेष प्रचार झालेला दिसतो. तेथील मानभूम, सिंहभूम वीरभूम व बर्दमान इ. जिल्हांची नांवे भ. महावीर व वर्धमान या नांवावरच आधारलेली आहेत. जेव्हा हळूहळू जैनधर्माचा लोप होत गेला, तेव्हा त्यांची बौध्दधर्माने घेतली. बंगालच्या पश्चिम भागांत जी सराफ जाति आढळून येते ती जैन श्रावकांची पूर्वस्मृति करून देते. अजूनही पुष्कळसे जैनमंदिरांचे अवशेष, जैनमूर्ति, शिलालेख वगैरे जैन स्मृतिचिन्हें बंगालच्या मिश्र

भिन्न भागांत आढळून येतात. श्रीयुत के.डी. मित्र यांच्या संशोधनांत त्यांना सुदंरवनाच्या जवळ एका जागीच १० जैनमूर्ती मिळाल्या. वांकुरा व वीरभूम या जिल्हांत अजूनही जैनमूर्ती मिळाल्याचे समाचार मिळाले आहेत. श्री. राखलदास बॅनर्जी यांनी हे क्षेत्र तत्कालीन जैनांचे प्रधान केंद्र असल्याचे दाखविले आहे. पूर्व बंगालच्या फरीदपूर जिल्हांतील एका गांवांत सन १९४० मध्ये दोन फूट तीन इंचांची एक जैन मूर्ति निघाली आहे. बंगालच्या कांही भागांत मोठमोठ्या जैनमूर्ति भैरवाच्या नांवाने अद्यापि पूजिल्या जातात. वांकुडा मानभूम वगैरे ठिकाणी व खेडयापाडयाने अजूनही जैनमंदिरांचे अवशेष आढळून येतात. मानभूम येथील पंचकोटच्या राज्याच्या स्वाधीन असलेल्या अनेक गांवांत विशाल जैनमूर्तीची पूजा हिंदू पुरोहित किंवा ब्राम्हण करीत आहेत. मूर्ती 'भैरव' नांवाने ओळखल्या जातात व शुद्ध जातीचे लोक तेथे पशुवलीहि करतात. या सर्व मूर्तीवर अजूनही जैन लेख मिळतात. या प्रकारची एक लेखयुक्त मूर्ति स्व. राखलदास बॅनर्जी हे पंचकोटच्या महाराजापासून घेऊन गेले होते.

शांतीनिकेतनचे आचार्य स्व. क्षितिमोहनसेन विश्ववाणीच्या 'जैनसंस्कृती' अंकांत (पृष्ठ नं.२०४ वर) लिहितात. "बारकाईने पाहिले असतां, बंगालच्या धर्मांत, आचारांत व व्रतांत जैनधर्माचा प्रभाव दिसून येतो. जैनांचे अनेक शब्द बंगालीत रुढ झालेले आहेत. प्राचीन बंगाली लिपीची पुष्कळशी अक्षरे विशेषतः जोडाक्षरे दवनागरीशी जुळत नाहीत. तर ती प्राचीन जैन लिपिशीच अधिक मिळती जुळती आहेत."

४. गुजराथमधील जैनधर्म.

गुजराथशी जैनधर्माचा संबंध अतिप्राचीन आहे. २२ वे तीर्थकार श्री. नेमीनाथ यांनी येथल्याच गिरनार पर्वतावर जिनदिक्षा घेऊन मुक्ति प्राप्त करून घेतली आहे. येथल्या वल्लभी नगरांत वीर निर्वाण सं.१९३ मध्ये एकत्रित झालेल्या श्वेतांबर संघाने आपल्या आगम ग्रंथांना व्यवस्थित स्वरूप देण्याकरीता लिपिबद्ध केले. ज्याप्रमाणे दक्षिण भारतांत दि. जैनांचे प्राबल्य राहिले. त्याचप्रमाणेच गुजराथमध्ये श्वेतांबर जैनांचे प्राबल्य राहिले. गुजराथमध्येही अनेक गुजराथेतील संजान संस्थानांत मिळालेल्या एका शिलालेखांत पहिल्या अमोघवर्षाची स्तुति केली आहे. अमोघवर्षाचे गुरु श्री. जिनसेनाचार्य यांनी आपल्या जयधवलाच्या

१. Architecture of Ahamadabad. 'यांत लिहिले आहे की, 'गुजराथेंत जैनधर्म केव्हापासून सुरं झाला किंवा कोठून झाला हे माहिती नाही. परंतू आमच्या माहितीप्रमाणे हो प्रांत या धर्माचे अत्यंत उपयोगी केंद्र व मुख्य स्थान आहे.'

टीकेच्या प्रशस्तींत अमोघवर्षाचा उल्लेख 'गुर्जरनरेंद्र' या नांवाने केला आहे. यावरून हे स्पष्ट आहे की, अमोघवर्षाने गुजराथेवरहि राज्य केले. व त्याच्या राज्यांत जैनधर्म चांगलाच बहरला.

राष्ट्रकूटाच्या हातांतून निघून गुजराथ, पश्चिमी चालुक्यांच्या हातांत गेला. पुढे चावडा वंशीय वनराजाने यावर आपला अधिकार जमविला. त्याचे लालनपालन एका जैन साधूंच्या देखरेखीखाली झाले. त्यामुळे तो जैनधर्म झाला. जेव्हा या राजाने अणहिलवाडयाची स्थापना केली तेव्हा तेथे जैनमंत्रांचाच उपयो केला गेला व तेथे त्याने एक जैन मंदिरहि बांधविले. चावडा वंशांतून निघून गुजराथ पुन्हा चालुक्यांच्या हातांत आला. हे लोकही जैनधर्माचे पालन करीत होते. यांचा पहिला राजा मूळराज याने अणहिलवाडा येथे एक जैनमंदिर बांधले. पहिल्या भीमाच्यावेळी त्याचा सेनापति विमल याने अबू पर्वतावर प्रसिद्ध जैनमंदिर बांधविले. त्यास 'विमलवसही' म्हणतात. सिध्दराज जयसिंह हा अतिप्रसिद्ध राजा झाला. याच्यावर जैनाचार्य हेमचंद्रांचा अतिप्रभाव होता. याच्याच नांवावर आचार्यांनी आपल्या 'सिध्दहेम व्याकरणा' ची रचना केली. याने जैनधर्म स्वीकारला नसला तरी आचार्यांच्या सांगण्यावरून सिध्दपूर येथे महावीर स्वर्मीचे मंदिर बांधविले व गिरनार पर्वताची यात्रा सुध्दा केली.

जयसिंहानंतर कुमारपाल हा गुजराथच्या गादीवर बसला. याच्यावर हेमचंद्राचार्यांचा चांगलाच प्रभाव पडला व याने हळूहळू जैनधर्म स्वीकारला, त्यानंतर या राजाने मांसाहार व शिकार खेळण्याचाहि

त्याग केला व आपल्या राज्यांत पशुहिंसा, मांसाहार व मद्यपान यांना बंदी केली. कसायांना आमदानी तीन वर्षांची अगाऊ देण्यांत आली. व ब्राम्हणांना यज्ञांत पशुंच्या ऐवजी धान्य टाकून हवन करण्याची आज्ञा दिली गेली. याने अनेक जैन-तीर्थांच्या यात्रा केल्या व पुष्कळशीं जैन मंदिरे बांधविली. याच्या कारकिर्दीमध्येच आचार्य हेमचंद्रानी अनेक ग्रंथांची रचना केलेली आहे.

चालुक्यांचा अस्त झाल्यावर तेराव्या शतकांत बघेलांचे राज्य आलें यांच्यावेळीं वस्तुपाल व तेजपाल नावांच्या जैन मंत्र्यांनी अबू येथील प्रसिध्द मंदिरे बांधविली तसेच शत्रुंजय व गिरनास पर्वतावरहि जैन मंदिरे बांधविलीं. याप्रमाणे गुजराथमध्येही राजाश्रय मिळाल्याने जैनधर्माची बरीच उन्नति झाली.

याप्रमाणे भ. महावीरानंतर बिहार, ओरीसा, गुजराथ वगैरे ठिकाणीं जवळजवळ २००० वर्षेपर्यंत जैनधर्माची चांगलीच भरभराट झाली. यावेळीं अनेक प्रभावशाली जैनाचार्यांनी उपदेश शास्त्रलेखन व शास्त्रार्थ यांच्या द्वारे जैनधर्माचा खूप प्रचार केला. एकटया संमतभद्राचार्यांनी सर्व भारतवर्षांत विहार करून अनेक राजदरबारांमध्ये आपल्या प्रभावी वक्तृत्वाने व सूक्ष्म तार्किक शक्तीने प्रभाव पाडला होता. तसेच इतर भागांतही मिळणाऱ्या जैन स्मारकांवरून जैनधर्माचा बराच विस्तार झाल्याचे पुरावे आढळून येतात.

५. राजपुतान्यांतील जैनधर्म.

स्व. ओझाजी यांनी आपल्या राजपुतान्यांच्या इतिहासांत लिहिलें आहे की, 'अजमेर जिल्हयाच्या वर्ली नामक गांवांत वीर सं. ८४ (इ.स.पू.४४३) चा एक शिलालेख मिळाला आहे, तो अजमेरच्या म्युझियममध्ये सुरक्षित आहे. यावरून असे अनुमान निघतें की, अशोकाच्या अगोदरहि राजपुतान्यांत जैनधर्माचा प्रसार झालेला होता. जैन लेखकांचे असे मत आहे की, राजा संप्रतीने जैन धर्माची खूप भरभराट केली. राजपुताना व त्याच्या आसपासच्या प्रदेशांत अनेक जैन मंदिरे बांधविलीं. विक्रम संवताच्या दुसऱ्या शतकांत केलेल्या मथुरेच्या कंकाली टीलेच्या जैनस्तूपावरून व तेथील दुसऱ्या कांही ठिकाणांहून प्राप्त झालेल्या प्राचीन शिलालेख व मूर्तींवरून असें दिसून येतें की, त्यावेळी राजपुतान्यांत जैन धर्माचा चांगला प्रचार झालेला होता.'

ओसवाल, खंडेलवाल, बघेरवाल, पल्लीवाल इ. प्रसिध्द प्रसिध्द जैन जातींचे उगमस्थान राजपुतानाच मानले जातें. चितोडचा प्राचीन कीर्तिस्तंभ जैनांनीच बनविलेला आहे. उदयपूरच्या राज्यांतील केशरीयानाथ हें जैनांचे प्राचीन पवित्र स्थान असून त्याची पूजा, वंदना जैनेतरहि करतात. राजपुतान्यांत जैनांनी ज्या चातुर्याने व कौशल्याने राजपद, मंत्रीपद व सेनापतिपद राबविलें. त्यामुळे राजपुतान्याच्या इतिहासंत त्यांचे नांव अमर झालें आहे. राजपुतान्याने दुंदरी हिंदीचे असे कांही धार्मिक जैन विद्वान निर्माण केले की, ज्यांनी संस्कृत, प्राकृत भाषेतील ग्रंथावर प्रामाणिक हिंदी टीका लिहून लोकांवर अत्यंत उपकार केले आहेत. राजपुतान्याच्या जसलमिर, जयपूर, नागौर, आमेर इ. ठिकाणीं पुष्कळसे प्राचीन शास्त्रभंडार आजहि आहेत.

६ मध्यप्रांतांतील जैनधर्म.

मध्यप्रांतात सर्वात मोठा राजवंश 'कलचूरी' वंश होता. याचें प्राबल्य ८व्या ९व्या शतकांत फारच होतें. हे कलचूरी राजे सुरुवातीस जैनधर्माचे पोषक होते. कांही शिलालेखांत असा उल्लेख मिळतो की, कलभ्र लोकांनी तामीळ देशावर चढाई केली व तेथील राजांना परजित करून त्यावर आपलें राज्य जमविले. प्रो. रामस्वामी अय्यंगार यांनी असें सिध्द

१. राजपुताने के जैनवीर

२. Studies in South Indian Jainism P. ५३-५६.

केले आहे की, हे कलभ्रवंशी राजे जैनधर्माचे पक्के अनुयायी होते. हे तामीळ देशांत गेल्यावर तेथे त्यांनी जैनधर्माची बरीच उन्नति केली. हा कलभ्रवंश कलचूरी वंशाची शाखा असल्याचें समजलें जातें. यांचे वंशज नागपूरच्या आसपास जैनकलार म्हणून अजूनहि आहेत. एकेवेळी हे जैन होते.

मध्यप्रंताचे कलचुरी नरेश जैनधर्माचे पोषक होतें. याचें आणखिहि एक प्रमाण असे आह की, यांचा राष्ट्रकूट राजाशी घनिष्ट संबंध होता. दोन्ही राजवंशांत अनेक विवाहसंबंध झाले होते, तसेच राष्ट्रकूट राजे जैनधर्मोपासकहि होते.

कलचुरीची राजधानी त्रिपुरी व रतनपूर येथे आजहि अनेक प्राचीन जैनमूर्ति व भग्नावशेष मिळतात. या प्रांतात अनेक जैनतीर्थ आहेत. वैतूल जिल्हांत मुल्कागिरी, सागर जिल्हांत दमोहजवळ कुंडलपूर, निमाड जिल्हांत सिध्दवरकूट क्षेत्र हीं सर्व आपल्या नैसर्गिक सौंदर्याने खुलून दिसतात. भेलसा जवळील 'वीसनगर' हें जैनांचे अतिप्राचीन स्थान आहे. हें शितलनाथ तीर्थकराची जन्मभूमी असल्यामुळे अतिशय-क्षेत्र समजलें जातें. जैनग्रंथांत याचा उल्लेख 'भद्वलपूर' नांवाने ओळखला जातो.

बुंदेलखंडांतहि अनेक जैनतीर्थ आहेत. यांत सेनागिर, देवगढ, नैनागिर, द्रोणगिरी हे उल्लेखनीय आहेत. खजुराहाची प्रसिध्द जैनमंदीरें आजहि यात्रेकरुंचे मन आकृष्ट करुन घेतात. १७ व्या शतकापासून येथे जैनधर्माचा न्हास सुरुं झाला. येथे एकेवेळी लाखो जैनी होते. पण आता जैनधर्माचा पत्ता फक्त जैनमंदिरांचे भग्नावशेष व भग्न जैनमुर्तीवरुनच समजून घ्यावा लागतो.

७ उत्तर प्रदेशातील जैनधर्म.

उत्तर प्रदेशांत जैनधर्माचे केंद्र या दृष्टीने मथुरेचें नांव उल्लेखनीय आहे. येथील कंकाली टीलेमध्ये जे लेख आढळले आहेत, ते इ.स.पू.२ व्या शतकापासून ते ५ व्या शतकापर्यंतचे आहेत. या दृष्टीने ते अतिप्राचीन आहेत. यावरुन असें आढळून येतें की, इतक्या दीर्घ कालावधीपर्यंत मथुरा नगरी हें जैनधर्माचे प्रमुख केंद्र होतें. या शिलालेखांवरुन जैनधर्माच्या इतिहासावर स्पष्टपणें प्रकाश पडतो. व यावरुन असें दिसून येतें की, जैनधर्माचे सिध्दान्त व त्याची व्यवस्था ही अतिप्राचीन आहे. येथील प्राचीनतम शिलालेखांवरुन येथला स्तूप किती शतकांपूर्वीचा जुना आहे. या बाबतींत मि. फुहरर् लिहितात 'हा स्तूप इतका प्राचीन आहे की, हा ज्यावेळी लिहीला ती वेळ व या स्तूपाची प्रारंभीची माहिती हि विस्मृतप्राय झालेली होती.'

वास्तविक उत्तर प्रदेशांतील जैनधर्माचा इतिहास अगदीच अंधकारमय आहे. म्हणून उत्तर प्रदेशाच्या राजांचा जैनधर्माशी कसा संबंध होता हें स्पष्टपणें सांगतां येत नाही. तरीही उत्तर प्रदेशांत सर्वत्र जी प्राचीन जैन ऐतिहासिक सामुग्री मिळते, त्यावरुन हें स्पष्ट दिसून येतें की, येथे जैनधर्माचा चांगला प्रभाव होता व अनेक राजांनी त्यास आश्रय दिलेला होता. उदा. हर्षवर्धन हा अत्यंत प्रतापशाली राजा होता. जवळ जवळ सर्व उत्तर प्रदेशांत यांचे राज्य पसरलेले होतें याने ५ वर्षे पर्यंत प्रयागमध्ये धार्मिक महात्सव केला व त्यांत त्याने जैनधर्माच्या धार्मिक पुरुषांचा चांगला आदरसत्कार केल्याचें दिसतें.

जे राजे जैनधर्माचे पालन करीत नव्हतें, परंतु जैनधर्माच्या मार्गांत बाधाहि आणीत नव्हते अशा धर्मसहिष्णु राजांच्या काळांतहि जैनधर्माची बरीचशी उन्नती झाली. सर्व उत्तरभारत व मध्य-भारतांतील सर्व प्रदेशांत आजहि सांपडणारी जैनधर्माची चिन्हें व अवशेष या गोष्टीला साक्ष आहेत. उत्तर प्रदेशांत ज्या जिल्हांत आज नाममात्र जैन राहिले आहे, त्या ठिकाणीहि प्राचीन जैनसंस्कृतीचे कांही अवशेष सांपडतात. उदा. गोरखपूर जिल्हांत देवरिया तालुक्यांत कुन्हाड व खुखुंद यांचे नांव उल्लेखनीय आहे. अलाहबादच्या नैऋत्येस ११ मैलांवर देवरिया व भीता येथे बरेचसे प्राचीन खंडावशेष सांपडतात. कनिंगहॅम् साहेबांचें असें म्हणणें आहे की, येथे यादव वंशाचे उदयन राजे राहत होते व ते जैनधर्माचें पालन करीत होते. त्याी श्री. महावीर स्वामीची एक मूर्ति बनविली होती व ती घेण्यासाठी उज्जयनीचा राजा व उदयन यांच्यांत मोठें युध्द झालें.

बलरामपूर (अयोध्या) च्या पश्चिमेस १२ मैलांवर 'सहेठमहेठ' नांवाचें ठिकाण आहे. येथे खोदकाम झाले होतें व हेंच ठिकाण श्रावस्ती नगरी आहे (असें दिसून आलें). या बाबतींत डॉ. फुहरर् लिहितात की, ११ व्या शतकांमध्ये श्रावस्तींत जैनधर्माची बरीच भरभराट झालेली होती, कारण येथील खोदकामांत तीर्थकामांत तीर्थकारांच्या कित्येक मूर्ती आढळल्या असून त्यावर संवत्

१११२ ते ११३३ खोदल्याचें आढळतें. सुहृध्वज हे श्रावस्तीच्या जैन राजांपैकी शेवटचे राजे होत. हे महंमद गझनीच्या वेळीं झालेले होते.

वरेली जिल्हांत 'अहिच्छत्र' नांवाचे एक जैन तीर्थस्थान आहे. तेथे राज्य करणारे एक मोरध्वज नांवाचे राजे जैन होते असें सांगतात. एकेकाळीं येथे जैनधर्माची बरीचशी भरभराट झालेली होती. याच्या आसपासच्या खेड्यांतहि बऱ्याचशा जैनमूर्ति सांपडल्या आहेत.

याचप्रमाणे इटावच्या ईशान्येस २७ मैलांवर 'परवा' नांवाचें एक ठिकाण आहे येथेहि जैनमंदिरांचे भग्नावशेष सांपडतात. डॉ. फुहर्ग यांचे असें म्हणणें आहे की, एकेवेळीं येथे जैनांचे प्रसिध्द शहर आलमी हें वसलेलें होतें. ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यांतहि विशाल जैनमूर्ती मोठया प्रमाणांत सांपडतात. ही गोष्ट प्राचीन राजघराण्यांचा जैनधर्माशी संबंध असल्यांचे सूचित करते.

याप्रमाणे उत्तर भारतांतील उल्लेखनीय जैन राजांचा उल्लेख मिळत नसला तरी अनेक राजांचा जैनधर्माशी सहयोग असल्याचें सूचित होतें. व महावीरांच्या पश्चातहि जैनधर्म तेथे चांगला उत्कर्षांप्राप्त गेला होता ही गोष्ट स्पष्ट होते.

८ दक्षिण भारतांतील जैनधर्म.

उत्तर भारतांतील जैनधर्माच्या स्थितीची माहिती दिल्यानंतर आता दक्षिण भारतांतील जैनधर्माची स्थिती पाहणें ओघानेंच येतें. चंद्रगुप्त मौर्याच्या वेळीं उत्तर भारतात १२ वर्षांचा भयंकर दुष्काह पडल्यानंतर जैनाचार्य भद्रबाहू यांनी आपल्या विशाल जैनसंघाबरोबर दक्षिण भारताकडे विहार केलो होता. त्यावेळीं जैनधर्माचा द. हिंदूस्थानांत चांगलाच प्रसार होता व भद्रबाहूंना असा पूर्ण विश्वास होता की, येथे त्यांच्या संघास कोणत्याही प्रकारें त्रास होणार नाही. असें नसतें तर इतक्या मोठया संघाला बरोबर घेऊन दक्षिण भारताकडे जाण्याचें त्यांनी साहस केलें नसतें. जैनसंघाच्या या यात्रेने द. भारतांत जैनधर्म अधिकच जास्त पसरण्यास चांगला वाव मिळाला.

श्रमण संस्कृती ही वैदिक संस्कृतीपेक्षा नेहमी अधिक उदार राहिला आहे. भाषा व अधिकाराचें कडक बंधन वैदिक संस्कृतींत आढळत होतें तसें श्रमण संस्कृतींत नव्हतें. जैन तीर्थकारांनी नेमही आपल्या उपदेशाचें माध्यम 'लोकभाषा' हेंच ठरविलें होतें. जैन-साधू हे जैनधर्माचे चालते फिरते प्रचारक असतात. त्यांना जनतेकडून केवळ आपल्या शरीराच्या स्थैर्यासाठी दिवसांतून एक वेळ जें काही नीरज परंतु शुध्द भोजन मिळतें, त्याच्या कितीतरीपट मूल्य ते सतूशिक्षण व सदुपदेशाच्या रुपाने जनतेला देतात व इतर रिकाम्या वेळीं साहित्याची निर्मिती करून पुढच्या पिढिकरितां सतूशिक्षणाचा चांगला वारसा आपल्या मागे ठेवतात. अशा प्रकारच्या कर्मठ व जनहिततत्पर साधूंचा समागम ज्या देशास मिळाला, त्या देशांत यांच्या प्रचाराचा कांही प्रभाव होणार नाही ही गोष्ट सुतरां अशक्य. त्याचा परिणाम असा झाला की, उत्तर भारतांतील या जैन संघाच्या दक्षिणेकडील यात्रेने द. भारतांतील जैनांत एक विशिष्ट क्रांती निर्माण केली. त्यांचे साहित्य बरेच समृध्द होतें व ती भूमी जैनाचार्यांची खाण व जैन संस्कृतीच्या संरक्षणाचें व संवर्धनाचें केंद्र

१. प्रो. रामस्वामी अय्यंगार आपल्या 'स्टडीज इन साऊथ इंडियन जैनिझम्' या पुस्तकांत लिहितात- 'सुशिक्षित जैन साधू आपापले लहान लहान समूह करून सर्व दक्षिण भागांत पसरलेले होते. दक्षिणेकडील भाषेत आपले धार्मिक साहित्य निर्माण करून आपले धार्मिक विचार हळू हळू पण स्थायी रुपाने त्यांनी जनतेत पसरविलें. परंतु लैकिक कार्यांत हे साधू निव्वळ उदासीन राहत असत, अशी कल्पना करणें ही मोठी चूक आहे. त्यांचा संसाराशी संबंध नव्हता ही गोष्ट एका दृष्टीने खरी आहे. परंतु मेर्गस्थिनीस च्या वर्णनावरून असें दिसून येतें की, इ.स.पू.चौथ्या शतकापर्यंतचे राजे लोक आपल्या दुतांना पाठवून वनवासी जैन श्रमणांकडून राजकीय घटनाबद्दल स्वतंत्रपणें त्यांची सल्लामसलत घेत असत. जैन गुरुंच्या नेतृत्वाखाली राज्यांची स्थापना झालेली होती व तीं राज्यें कित्येक शतकेपर्यंत जैनधर्माशी सहिष्णुतेने वागत असत. परंतु जैनधर्म-ग्रंथांत रक्तपाताच्या निषेधावर जो आत्यंतिक जोर दिला आहे, त्यामुळे संपूर्ण जैन जमाती राजनैतिकदृष्ट्या अधोगतीस पोहोचल्या पा. १०५-१०६. बनलेलें होतें.

जैनधर्माच्या प्रचाराच्या दृष्टीने द. भारत, तामीळ व कर्नाटक या दोन भागांत विभक्त केला जाऊ शकतो. तामीळ प्रांतांत चोल, व पांड्या राजांनी जैनधर्मास चांगला आश्रय दिला. खारवेलच्या शिलालेखावरून असें दिसून येते की, सम्राट खारवेलच्या राज्यभिषेकाच्या वेळी पांड्य राजाने कित्येक जहाजे भरून त्यांना भेट पाठविली होती. सम्राट खारवेल जैन होता व पांड्य राजेही जैन होते. पांड्य वंशाने जैनधर्मास केवळ आश्रय दिला एवढेच नव्हे तर त्यांचे आचार व विचार सुध्दा स्वीकारले. म्हणूनच त्यांची राजधानी मदुरा द. भारतातील जैनांचे प्रमुख स्थान बनलेली होती. तामीळ ग्रंथ 'नालिदियर' च्या बाबतीत असें सांगतात की, उत्तर भारतांत दुष्काह पडल्यानंतर आठ हजार जैन साधू पांड्य देशांत आले होते. जेव्हा ते तेथून परत जाऊ लागले तेव्हा पांड्य राजांनी त्यांना तेथेच ठेवण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. तेव्हा एके दिवशी ते रात्रीच्या वेळी पांड्य राजांची राजधानी सोडून निघाले. परंतु जात असतांना प्रत्येक साधूने एकएका ताडपत्रावर एकएक पद्य लिहिलें. ही सर्व एकत्रीत करुनच 'नालिदियर' ग्रंथ तयार झाला. जैनाचार्य पूज्यपादांचे शिष्य वज्रनंदी यांनी पांड्यांनी राजधानी मदुरा येथे एका विशाल जैनसंघाची स्थापना केली. तामीळ साहित्यातील 'कुरल' नांवाचा नीतिग्रंथ सर्वांत चांगला समजला जातो. याला 'तामीळ वेद' म्हणतात. याचे ग्रंथकारहि एक जैनाचार्यच असून त्यांचे एक नांव कुंदकुंद असें होतें. पल्लव-वंशीय शिवस्कंदवर्मा महाराज हे त्यांचे शिष्य होते. इ.स.च्या १० व्या शतकापर्यंत राज्य करणाऱ्या महाप्रतापी पल्लव राजांची जैनांवर कृपादृष्टी होती. यांची राजधानी कांची ही सगळ्या धर्मांचे स्थान होतें. चीनी यात्रेकरू ह्युएनत्संग ७ व्या शतकांत कांची येथे आला होता. त्याने वाढलेले जे जे धर्म पाहिले त्यांत जैनधर्माचाहि उल्लेख आहे. यावरूनही कांची हें जैनांचे मुख्य स्थान होतें हें सिद्ध होतें. येथे जैन राजवंशाने पुष्कळ वर्षेपर्यंत राज्य केलें. याप्रमाणे तामीळ देशाच्या प्रत्येक अंगप्रत्यंगांत जैनांचा महत्वपूर्ण भाग होता. सर वॉल्टर इलियध्द यांच्या मताप्रमाणे दक्षिणेकडील कला व कारागिरीवर जैनधर्माचा बराचसा प्रभाव आहे. पण त्यापेक्षाहि त्यांचा अधिक जास्त प्रभाव तामीळ साहित्यावर पडलेला आहे. बिशप कॉल्डवेल याचें असें म्हणणें आहे की, जैनांच्या उन्नतीचें युग हेंच तामीळ साहित्यांचेहि मोठें युग होतें. त्यांनी तामीळ, कानडी व इतर लोकभाषांचा उपयोग केला. त्यामुळे ते लोकांच्या संसर्गांत अधिक आले व जैनधर्माच्या सिध्दांतांचाहि त्यांनी सर्वसाधारण लोकांत अधिकच प्रचार केला.

एकेवळी कानडी व तेलगु प्रदेशांपासून ते ओरिसापर्यंत जैन धर्माचा चांगला प्रभाव होता. शेषगिरीराव यांनी आपल्या 'आंध्र कर्नल जैनिझम्' यांत जो काव्यसंग्र प्रकाशित केला आहे. त्यावरून असें दिसून येतें की, आजच्या विजगापट्टम् कृष्णा व नेलोर वगैरे प्रदेशांत प्राचीनकाळीं जैनधर्म पसरलेला होता व तेथे त्यांची पुष्कळशीं मंदिरे होती.

परंतु जैनधर्माचें सर्वांत महत्वपूर्ण स्थान कर्नाटक प्रांताच्या इतिहासांत दिसून येतें हा प्रांत प्राचीन काळापासूनच दिगंबर जैन

१. Coins Of Southern India (London १८८६) P.No.३८-४०-१२६.

२. "Comparative Grammar of the Dravidian or South Indian Family of languages".

तिसरी आवृत्ती (लंडन १९१३).

संप्रदायाचें मुख्य केंद्र होतें. या प्रांतांत मौर्य साम्राज्यानंतर आंध्र वंशाचे राज्य होतें व आंध्र राजेही जैनधर्मीच होतें. आंध्र वंशाच्या पाश्चात् वायव्येकडे कंदबाचे व ईशान्येकडे पल्लवांचे राज्य होतें. येथे कदंब वंशाचे अनेक शिलालेख मिळाले आहेत. त्यांतील अनेक लेखांत जैनांना दान केल्याचा उल्लेख मिळतो. या राजवंशाचा धर्म जैनधर्म होता. सन १९२२-२३ च्या एपिग्राफी रिपोर्टांत लिहिल्याप्रमाणे ज्यांनी पल्लवांच्या पाश्चात् तुळुव देशांत राज्य केलें ते वनवासीचे प्राचीन कदंब व चालुक्य राजे निःसंशय जैन होते व ही बरीचशी शक्यता आहे की, प्राचीन पल्लव जैन होते. कारण 'मत्तविलास' नांवाचे प्रहसन आहे. तें पल्लवराज मंद्रवर्मा याने रिलहिल्याचें सांगतात. या ग्रंथांत यावेळच्या प्रचलित संप्रदायांची चेष्टा केलेली आहे. विशेषतः पाशुपत कापालिक व एका बौध्द भिक्षूस हासयपात्र बनवून कुचेष्टा केलेली दिसते. पण यांत जैनांना सामील केलेलें नाही.

यावरुनही असे दिसून येते की, ज्यावेळी महेंद्रवर्मा हा ग्रंथ लिहित होता, त्यावेळी तो जैन होता व नंतर शैव साधू अप्परंग याने महेंद्रवर्मास शैव बनविले होते. सारांश, कदंबाप्रमाणे चालुक्यहि जैनधर्माचे प्रमुख आश्रयदाते होते. चालुक्यांनी अनेक जैन मंदिरे

१. “Early kadambas Banbasi and Chalukyas, who succeeded pallavas as overlords of Tuluva were undoubtedly Jains and it is probable that early pallavas were the same”.
२. “साउथ इंडियन हिस्ट्री अँड कल्चर,” भा.१ पृ.५८४.
३. Smiths:- Early History of Indian,P.४४४.

बांधविली व जीर्णोद्धारहि केला, त्यांना दान दिले व कानडीचे प्रसिध्द जैन कवी अदिपंप यांचा चांगला सन्मान केला.

याशिवाय इतिहासावरुन असेही दिसते की, कर्नाटकांत स्त्रियांनीही जैनधर्माच्या प्रचारांत भाग घेतलेला होता. या स्त्रियांत कांही राजघराण्यांतीलही स्त्रिया होत्या आणि साधारण घराण्यांतील स्त्रियांची सेवाही उल्लेखनीय आहे. परमगूलची पत्नी ‘कंदाच्छि’ यांचे नांव उल्लेखनीय आहे. तीने श्रीपुर नांवाच्या ठिकाणी उत्तरेस एक जैनमंदिर बांधविले. परमगूलच्या विनंतीप्रमाणे गंगनृपति श्रीपुरुष याने या मंदिरसा एक गांव व कांही भू-भागहि दान म्हणून दिला. या स्त्रीचा गंगराज परिवारावर चांगला प्रभाव होता. दुसरी उल्लेखनीय स्त्री ‘जक्कियब्बे’ ही होती. ही सत्तरसनागार्जुनाची पत्नी होती. तो नागर विभागाचा प्रशासक होता. पति मेल्यावर त्याच्या जागेवर राजाने पत्नीची नियुक्ति केली. पत्नीने अपूर्व साहस व पराक्रमाचा परिचय दिला आणि सल्लेखनापूर्वक प्राणविजर्सन केले.

इ.स.च्या १० व्या शतकांत पश्चिमी चालुक्य राजा तैलपचा सेनापती मल्लप्प होता. त्याची मुलगी अत्तिमव्वे ही आदर्श धर्मचारिणी होती. तिने आपल्या खर्चाने सोन्याच्या आणि किंमती रत्नांच्या १५०० मूर्ती बनविल्या होत्या. राजेंद्र कोगाल्व याची आई पोचव्वरासी हिने इ.स.१०५० मध्ये एक वसई (मंदिर) बांधविले.

कदंब राजा कीर्तिदेव याची पहिली पत्नी माललदेवी हिंचे स्थानहि धर्मप्रेमी महिलांत फार मोठे होते. हिने इ.स.१०७७ मध्ये पद्मनंदी सिध्दांतदेवांकडून पार्श्वनाथ चैत्यालय बनविले. व प्रमुख ब्राम्हणांना बोलावून घेऊन त्यांच्याकडूनच त्या जिनालयाचे नांव ‘ब्रम्हजिनालय’ असे ठेविले.

नागरखंडीच्या धार्मिक इतिहासांत चट्टलदेवीचे विशिष्ट स्थान अझाहे. ही सांतर परिवारांतिलद होती. सांतर परिवार हा जैन मतावलंबी असून त्याचे धर्मप्रेमही अतिप्रसिध्द होते. या चट्टलदेवीने सांतरांची राजधानी पोंबुच्चपुर येथे मंदिर बांधवून अनेक परोपकारी कृत्ये केली.

येथे द. भारताच्या राजकीय इतिहासावर थोडी माहिती देणे योग्य ठरेल गंगाराजाने म्हैसूरच्या एका मोठ्या भागावर इ.स.च्या दुसऱ्या शतकापासून ते अकराव्या शतकापर्यंत राज्य केले. व त्यानंतर त्यांचा चाले राजांनी पराभव केला; परंतु चोलराजे दीर्घकालपर्यंत राज्य करू शकले नाहीत. होयसाल यांनी त्याला हांकलून दिले. व आपला स्वतंत्र राजवंश स्थापित करुन त्याने ११ ते १४ व्या शतकापर्यंत राज्य केले.

प्राचीन चालुक्यांनी ६ व्या शतकाच्या आसपास राज्य स्थापित केले व प्रबल शासनाचा कांही काळ गेल्यावर त्याचे पुर्वीय चालुक्य व पश्चिमीय चालुक्य असे दोन भाग झाले. पुर्वीय चालुक्यांनी इ.स.७५० पासून ११ व्या शतकापर्यंत राज्य केले व त्यानंतर त्यांचे राज्य चोल राजांनी आपल्या राज्यता विलीन करुन घेतले. पश्चिमीय चालुक्य राज्य इ.स.७५० च्या सुमारास राष्ट्रकूटांनी काबीज केले.

राष्ट्रकूटांनी इ.स.९७३ पर्यंत आपली स्वतंत्रता कायम ठेवली व त्यानंतर पश्चिमी चालुक्यांनी त्याचा पराभव केला. चालुक्यांनी जवळ जवळ दोनशे वर्षे राज्य केले व त्यानंतर कालाचूरी यांनी त्याचा पराभव करुन ३० वर्षे राज्य केले. या प्रत्येक राजवंशाच्या वेळेचे जैनधर्माच्या स्थितीचे वर्णन स्वतंत्रपणे पाहू.

१. गंगवंश.

या वंशांची स्थापना इ.स.च्या दुसऱ्या शतकांत जैनाचार्य सिंहनंदी यांनी केली होती. यांचा पहिला राजा माधव असून त्यास कौंगणीवर्मा म्हणत. मुष्कार अथवा मुखार याचे वेळीं जैनधर्म हा राजधर्म होता ३ व्या व ४थ्या राजांना सोडून त्यांचे बाकीचे पूर्वज निश्चितपणे जैनधर्म सहाय्यक होते. माधवाचा उत्तरधिकारी अवनीत हा जैन होता व त्याचा उत्तराधिकारी दुर्विनीत हा प्रसिध्द वैयाकरणी जैनाचार्य पुज्यपाद यांचा शिष्य होता.

इ.स.च्या ४ थ्या शतकापासून १२ व्या शतकापर्यंतच्या अनेक शिलालेखांवरून ही गोष्ट स्पष्ट होते की, गंगवंशाच्या शासकांनी जैन मंदिरें बांधली, जैनाप्रतिमांची स्थापना केली व जैनतपस्वीकरितां अनेक गुंफा तयार केल्या व जैनाचार्यांना दान दिलें.

या वंशांतील एक राजाचें नांव मारासिंह इ २ (दुसरा) असें होतें. याच्या काळांत चेर, चोल व पांड्य या वंशावर पूर्णविजय मिळविला गेला. हा जैनसिध्दांतांचा खरा अनुयायी होता. ऐश्वर्यपूर्वक राज्य केल्यावर याने राजपद सोडून धारवाड प्रांतांतील वांकापूर या ठिकाणी आपले गुरु अजितसेन यांच्यासमोर समाधिपूर्वक प्राणत्याग केला. एका शिलालेखाच्या आधारें याच्या मरणाचा सन इ.स.९७५ हा निश्चित केला गेला आहे.

चामुंडाराय हा मारासिंह द्वितीय याचा सुयोग्य मंत्री होता, राजा मेल्यावर त्याचा मुलगा राजा राजमल्लाचा मंत्री व सेनापती झाला. या मंत्र्याच्या शौर्यामुळेच मारासिंह अनेक विजय मिळूंक शकला. श्रवणबेळगोळा (म्हैसूर) येथील एका शिलालेखांत याची बरीचशी प्रशंसा केलेली आहे. धर्मधुरंधर, तीरमार्तंड, रणरंगासिंह, सुभटचूडामणि इ. त्यास अनेक उपाधि होत्या. हा अति शूरवीर व धार्मिक होता. चामुंडारायाने श्रवणबेळगोळ येथील विध्यंगीरी पर्वतावर गोम्मन्वीमीची एक अतिविशाल व सुंदर अशी मुर्ती स्थापन केली. ही मूर्ति जगांतील अनेक आश्चर्यांपैकी एक आश्चर्य म्हणून समजली जाते. आपल्या म्हातारपणांत चामुंडारायाने आपला बराचसा वेळ धार्मिक कार्यांत घालविला. चामुंडाराय हा जैनधर्मापासक तर होताच पण चांगला मर्मज्ञ व विद्वानहि होता. त्याचा कानडी भाषेतील त्रिपष्ठिलक्षण महापुराण हा ग्रंथ अतिप्रसिध्द आहे. संस्कृतमध्ये 'चारित्रसार' नांवाचा त्याने लिहिलेला ग्रंथ आहे. चामुंडारायाची जैनधर्माच्या थोर महापुरुषांत (कार्यकर्त्यांत) गणना केली जाते. याचेवेळी जैनसाहित्याचीही चांगली वाढ झाली होती. सिध्दांत ग्रंथांचा सारभूत असा 'श्रीगोम्मटसार' नांवाचा एक उच्चकोटीचा जैनग्रंथ त्यांच्या निमित्तानेच लिहिला गेला होता व त्यांच्या गोम्मटराय या नांवावर या ग्रंथांचे नामकरण केलें गेले होतं. कानडीतील प्रसिध्द कवि 'रत्न' याचाहि हा चांगला आश्रयदाता होता.

गंगपरिवारांतील स्त्रियांहि आपल्या धर्मशीलतेसाठी अतिप्रसिध्द होत्या. एका प्रशस्तीत गंग महादेवी ही 'जिनेंद्राच्या चरण कमलांतील लुब्धभ्रमरी' असल्यांचे लिहिलें आहे. ही महिला भुजबल गंग हेम्माडी मान्धाता राजाची पत्नी होती. राजा मारासिंहाच्या छोटया बहिणींचे नांग 'सुगिपव्वरसी' हे होतें. ही जैनमुनींची अति भक्त असून ती त्यांना आराहदान करीत असे.

जेव्हा चोलराजाने इ.स.१००४ मध्ये गंग राजाची राजधानी तलकाद ही जिकली, तेव्हापासून या वंशाचा प्रताप कमी कमी होत गेला. नंतरही या वंशांतील राजाने राज्य केलें. परंतु तें आपले डोकें वर काढूं शकले नाहीत. यामुळे जैनधर्माचीहि बरीचशी हानी झाली.

२. होयसल वंश.

या वंशाच्या उन्नतींत एका जैन मुनीचा हात होता. या वंशाचा पूर्वज राज 'सल' हा होता. एकेवेळी हा राजा आपल्या कुलदेवीच्या मंदिरांत 'सुदत्त' नांवाच्या जैनसाधुजवळ विद्या ग्रहण करीत होता. अचानक वनांतून एका वाघाने 'सल' राजावर हल्ला केला. साधूने एक दंडा सलजवळ देऊन म्हटलें 'पोप सल' (मार सल) तेव्हा सलने वाघास मारलें. या घटनेच्या स्मरणार्थ त्याने आपले नांव 'पोपसल' असें ठेवलें व नंतर हेंच नांव 'होयसल' झालें.

गंगवंशाप्रमाणे या वंशाचे राजेही विट्टिदेव पर्यंत जैनधर्माचे राहिले. व त्यांनी जैनधर्माकरीता पुष्कळसे प्रयत्न केले. दिवाणबहादुर कृष्णस्वामी अय्यंगार यांनी 'विष्णुवर्धन विट्टिदेव' यांच्या वेळच्या म्हैसूर राज्याच्या धार्मिक स्थितीबद्दल पुढीलप्रमाणे लिहिले आहे. त्यावेळी म्हैसूर प्रायः जैनमय होते. गंगाराजे हे जैनधर्माचे अनुयायी होते. परंतु जवळजवळ इ.स.१००० मध्ये जैनांच्या विरुद्ध वातावरणाने जोर पकडला. त्यावेळी चोलांनी म्हैसूर जिंकण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे गंगवाडी व नोलंबवाडीचा मोठा प्रदेश चोलांच्या कबजात गेला. अशाप्रकारे म्हैसूर प्रदेशांत चोलांचा शैवधर्म व चालुक्यांचा जैनधर्म यांचा परस्पर सामना होऊं लागला. जेव्हा विष्णुवर्धनने म्हैसूरच्या राजकारणांत भाग घेतला, त्यावेळी म्हैसूरची धार्मिक स्थिती अनिश्चित होती. जरी अद्यापीही जैनधर्म प्रबल होता, तरीही शैवधर्म व वैष्णवधर्माचेहि अनुयायी होते. इ.स.१११६ च्या सुमारास विट्टिदेव यास रामानुरजाचार्यांनी वैष्णव बनविले व त्याने आपले नांव 'विष्णुवर्धन' असे ठेवले. विष्णुवर्धनाची पहिली शांतलादेवी हीहि जैन होती. श्रवणबेळगोळा व इतर ठिकाणी मिळालेल्या शिलालेखावरून तिच्या धर्मकार्याची खुप प्रशंसा केली गेली आहे. शांतलादेवीचे वडील कट्टर शैव व आई जैन होती. ती मेल्यावर जेव्हा तिचे आईवडील मेले तेव्हा त्यांचा हा जावाई आपल्या धर्मापासून च्युत झाला व असे असले तरी जैनधर्माबद्दल त्याची सहानुभुती कायम होती. त्याने आपल्या विजयाच्या स्मारकाप्रीत्यर्थ हलेबीड येथील मंदिरांत स्थापना केलेल्या जैनमुर्तीचे नांव 'विजय-पार्श्वनाथ' असे ठेवले. त्याचे मंत्री गंगराज हे जैनधर्माचे मोठे आधारस्तंभ होते. त्याची धार्मिकता व दानवीरता यांचे वर्णन अनेक शिलालेखातून मिळते. त्यांच्या पत्नीचे नांवही जैनधर्म प्रचाराबाबत अतिप्रसिध्द आहे. तिने जैनमंदिरे बांधविली व त्यासाठी गंगराजाने उदारतेपूर्वक भूमिदान केले. बिट्टिदेवानंतर नरसिंह (पहिला) हा राजा झाला. याचे मंत्री हुल्लप यानेही जैनधर्माची पुष्कळ प्रगती केली.

त्याने जैनांचा गेलेला प्रभाव पुन्हा एकदा स्थापण्याचा प्रयत्न केला. परंतु होयसाल राजांनी संरक्षण दिलेल्या वैष्णव धर्माची द्रुतगतीने होणारी प्रगती, रामानुज व कांही शैव नेत्यांनी व्यवस्थित पण क्रमबद्ध केलेला विरोध आणि लिंगायतांचे भयंकर आक्रमण यामुळे म्हैसूर प्रदेशांत जैनधर्माची अवनति व पतन झाले. परंतु जैनधर्माचे तेथून समूळ उच्चाटन झाले, अशी कल्पना चुकूनही करता येत नाही परंतु वैष्णव व इतर वैदिक संप्रदायांच्या क्रमिक विकासांमुळे जैनांचे चैतन्य पूर्ववत् राहिले नाही. तसे पाहिले तर जैनधर्मानुयायांची संख्या यावेळीही पुष्कळ होती. परंतु राजकारणांत त्यांचा प्रभाव आता पडत नव्हता.